

De voorzitter van de Tweede Kamer der
Staten Generaal
Binnenhof 4
2513 AA Den Haag

Onderwerp
project Kiezen op Afstand

Inleiding

Met deze brief informeer ik u over de voortgang van het project Kiezen op Afstand (KOA). Over het project KOA wordt elke zes maanden aan de Kamer gerapporteerd. De laatste schriftelijke rapportage die de Tweede Kamer heeft ontvangen dateert van 8 oktober 2003 (TK 2003-2004, 29 200 VII nr 28).

De volgende onderwerpen komen in deze brief aan de orde:

- experiment met het stemmen in een stemlokaal van eigen keuze binnen de gemeente;
- experiment met internet- en telefoonstemmen voor de kiezers in het buitenland;
- marktconsultatie met betrekking tot stemapparaten;
- ontwikkelingen in het buitenland.

Wat het Tijdelijk experimentenbesluit Kiezen op Afstand betreft kan ik u melden dat het besluit een dezer dagen in het Staatsblad zal worden geplaatst.

Experiment met het stemmen in een stemlokaal van eigen keuze binnen de gemeente

Op 5 september 2003 heb ik door middel van een loting bepaald dat Assen, Heerlen, Deventer en Nieuwegein bij de verkiezing van de leden van het Europees parlement kunnen experimenteren met het stemmen in een stemlokaal van eigen keuze. De gemeenten zijn met veel enthousiasme en inzet bezig het experiment voor te bereiden. Er is periodiek overleg met de gemeenten om waar nodig en gewenst de gemeenten bij te staan. Gelet op de vorderingen die er worden gemaakt heb ik er volledig vertrouwen in dat de experimenten op een goede wijze zullen worden uitgevoerd.

Datum
8 april 2004

Ons kenmerk
BPR2004/U59272

Onderdeel
DGKB

Inlichtingen
mw mr M. Gonzalez
T (070) 361 3121
F (070) 356 0066

Uw kenmerk

Blad
1 van 3

Aantal bijlagen
2

Bezoekadres
Lange Vijverberg 11
2513 AC Den Haag

Postadres
Postbus 10451
2501 HL Den Haag

Internetadres
www.bprbzk.nl

Datum
6 april 2004

Ons kenmerk
BPR2004/U59272

Blad
2 van 3

Experiment met internet- en telefoonstemmen voor de kiezers in het buitenland

Het testen van de stembus, die in opdracht van het ministerie Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) is ontwikkeld voor het experiment met internet- en telefoonstemmen, is medio juni 2003 gestart. Ik heb u in de voortgangsrapportage van 8 oktober 2003 inzicht gegeven in de testresultaten tot op dat moment.

Het testtraject is tot eind november 2003 gecontinueerd, waarna is geconstateerd dat de stembus aan de gestelde functionele eisen voldeed. In de periode daarna heb ik nog een aantal aanvullende testen en onderzoeken laten voeren o.a. ten aanzien van de logbestanden die door de stembus worden bijgehouden. Dat aanvullende testen en onderzoeken zouden plaatsvinden heb ik in de vorige voortgangsrapportage aangegeven. Deze activiteiten zijn begin maart 2004 afgerond. Gelet op de uitkomsten van het gehele testtraject ben ik van mening dat het experiment kan worden gehouden.

Aan het houden van het experiment met internet- en telefoonstemmen zijn de nodige risico's verbonden. Ik hecht eraan u daar nogmaals op te wijzen. Om de risico's voor u inzichtelijk te maken voeg ik bij deze brief opnieuw de risico-analyse toe die door het ministerie van BZK is gemaakt, met daarin de onderkende terugvalopties. De thans bijgevoegde analyse is geactualiseerd ten opzichte van die ik u bij de voortgangsbrief van 8 oktober 2004 heb doen toekomen.

De risico-analyse heb ik ook voorgelegd aan de burgemeester van de gemeente Den Haag die op grond van de Kieswet specifieke verantwoordelijkheden heeft ten aanzien van de (Nederlandse) kiesgerechtigden die hun werkelijke verblijfplaats buiten Nederland hebben.

De voorbereidingen van het experiment, die in december 2003 zijn begonnen met de start van de registratieperiode, zijn volop gaande en zullen de komende weken verder geïntensiveerd worden. De inrichting van de beheerorganisatie voor de stembus staat daarbij centraal. Overigens kan ik u melden dat ca 44% van de kiezers die zich tot nu toe hebben laten registreren opteert voor het stemmen per internet en telefoon.

Datum
6 april 2004

Ons kenmerk
BPR2004/U59272

Blad
3 van 3

Ontwikkeling prototypes van stemapparaten die het stemmen in een stemlokaal van eigen keuze buiten de eigen gemeente mogelijk maken

In oktober 2003 heb ik aangekondigd een marktconsultatie te zullen uitvoeren naar de beschikbaarheid van stemapparaten met de nodige functionaliteiten voor het stemmen in een willekeurig stemlokaal.

Inmiddels is duidelijk geworden dat het voorstel tot wijziging van het kiesstelsel en de voorgenomen invoering van de gekozen burgemeester na bekrachtiging door de Staten-Generaal ook zullen leiden tot aanpassingen in de stemmachines. Vragen die daarop betrekking hebben, heb ik daarom bij de marktconsultatie betrokken.

Zestien binnen- en buitenlandse bedrijven zijn aangeschreven met de vraag mee te doen aan de marktconsultatie. Tien bedrijven hebben daarop positief gereageerd en hebben inmiddels ook de gestelde vragen beantwoord. Het ontvangen materiaal wordt thans bestudeerd. Aan de hand van de uitkomsten zal ik beslissen of, en zo ja welke, stemapparaten voor Nederland bruikbaar zouden kunnen zijn. Met die stemapparaten zal een nadere test worden uitgevoerd.

Ontwikkelingen in het buitenland en verkiezingen tot 2008

Bij deze brief treft u een landenoverzicht¹ aan waarin de ontwikkelingen zijn weergegeven die zich in het buitenland op het gebied van elektronisch stemmen (op afstand) voordoen.

DE MINISTER VOOR BESTUURLIJKE VERNIEUWING EN
KONINKRIJKSRELATIES,

Th.C. de Graaf

¹ Bijlage 2

Kiezen op Afstand in het buitenland

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
april 2004

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 Inleiding	3
Hoofdstuk 2 Belangrijkste ontwikkelingen	4
2.1 Raad van Europa	4
2.2 Verenigde Staten	5
2.3 Canada	6
Hoofdstuk 3 Bevindingen landen behorend tot de Europese Unie	10
Hoofdstuk 4 Programma's van de Europese Commissie	25
Hoofdstuk 5 Lidstaten van de Raad van Europa (niet behorende tot de Europese Unie)	30
Hoofdstuk 6 Overige landen	43
Bijlage 1. Opzet van de inventarisatie	47
Bijlage 2. Kiesstelsels	48

1. Inleiding

Op 8 oktober 2003 (BPR2003/U78549) heeft de Tweede Kamer een rapportage ontvangen over de wijze waarop in andere landen wordt omgegaan met elektronisch kiezen op afstand. Bijgaande rapportage geeft inzicht in de ontwikkelingen die het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) sinds oktober 2003 heeft geconstateerd.

De voorliggende rapportage heeft, om een vergelijking mogelijk te maken, dezelfde opzet als de voorgaande. Per land wordt, aan de hand van een vast stramien, geschetst of er voornemens zijn met betrekking tot elektronisch kiezen op afstand. Voorafgaand aan de beschrijvingen per land wordt specifiek ingegaan op ontwikkelingen die zich vanaf oktober 2003 hebben voorgedaan. In deze rapportage zijn dat: (1) de samenwerking binnen de Raad van Europa, (2) het afgelasten van het Serveproject in de Verenigde Staten en (3) een pilot met internet- en telefoonstemmen in Canada.

2. Belangrijkste ontwikkelingen

2.1 Raad van Europa

Door het Comité van ministers van de Raad van Europa is eind 2002 een "Multidisciplinary Ad Hoc Group of Specialists on legal, operational and technical standards for e-enabled voting (IP1-S-EE)" ingesteld. Deze expertgroep valt onder het Integrated Project 1 ("Making democratic institutions work") van het Secretariaat-Generaal van de Raad van Europa. Het doel van de multidisciplinaire ad-hoc groep van experts is het opstellen van een concept-aanbeveling ten behoeve van het Comité van ministers met juridische, operationele en technische standaarden op het gebied van elektronisch stemmen ('e-voting') in en buiten stemlokalen.

In haar eerste formele bijeenkomst op 28 en 29 februari 2003 heeft de ad-hoc groep twee werkgroepen in het leven geroepen. De eerste werkgroep houdt zich bezig met het opstellen van juridische en operationele standaarden op het gebied van elektronisch stemmen. De tweede werkgroep houdt zich bezig met opstellen van technische standaarden op hetzelfde gebied. Nederland neemt deel aan beide werkgroepen.

De beide werkgroepen hebben in de periode van maart 2003 tot en met februari 2004 vier keer vergaderd. De juridische/operationele werkgroep heeft onder voorzitterschap van het Verenigd Koninkrijk gewerkt aan het algemene deel van de concept-aanbeveling en een bijlage met concept-standaarden op juridisch en operationeel gebied. Voorts is een eerste ontwerp van de toelichting bij deze gedeelten van de concept-aanbeveling geschreven. De technische werkgroep heeft onder voorzitterschap van Zwitserland de concept-standaarden op technisch gebied, een lijst van (technische) definities en een eerste concept van een toelichting op de technische standaards geschreven. Inmiddels wordt door vertegenwoordigers van een beperkt aantal lidstaten, waaronder Nederland, gewerkt aan het harmoniseren en integreren van de toelichtende teksten van de beide werkgroepen.

De eerste conceptteksten werden door de multidisciplinaire ad-hoc groep op hoofdlijnen besproken tijdens haar bijeenkomst van 18 en 19 september 2003. Tijdens deze bijeenkomst waren 28 lidstaten van de Raad van Europa vertegenwoordigd, alsmede de European Commission for Democracy through Law ("Venetië-Commissie"). Verwacht wordt dat de concept-aanbeveling in de loop van het najaar van 2004 aan het Comité van Ministers kan worden aangeboden.

Aan de Venetië-Commissie werd op 19 september 2003 gevraagd een 'early opinion' te geven over de mogelijkheid om te stemmen buiten een omgeving waar op het stemgeheim en de stemvrijheid wordt toegezien (een stemlokaal), en in het bijzonder over het stemmen via bijvoorbeeld internet en telefoon.

2.2 Verenigde Staten

Het 'Federal Voting Assistance Program (FVAP)' van het Federale ministerie van Defensie van de Verenigde Staten heeft bij de presidentsverkiezingen in 2000 een experiment met internetstemmen gehouden. Een kleine groep in het buitenland verblijvende militairen kon daarbij via internet stemmen. Uiteindelijk hebben 84 militairen via internet gestemd.

Het Congres heeft het ministerie van Defensie, naar aanleiding van het experiment in 2000, opdracht gegeven om bij de presidentsverkiezingen in 2004 dit experiment te herhalen voor kiezers uit bepaalde zogeheten 'counties' in de staten Arkansas, Florida, Hawaii, Minnesota, Ohio, North Carolina, South Carolina, Utah en Washington die zich op de dag van de verkiezing in het buitenland bevinden. Die kiezers zouden de mogelijkheid moeten krijgen om bij de voorverkiezingen en de presidentsverkiezingen via internet hun stem uit te brengen. De reden waarom de VS stemmen via internet wil invoeren is, dat zich veel problemen voordoen met het stemmen per post (bijvoorbeeld het niet tijdig ontvangen van een briefstem). De kosten van het programma bedragen \$ 22 miljoen.

Voor het experiment is een systeem ontwikkeld, te weten het Secure Registration and Voting Experiment (SERVE). Begin februari 2004 heeft het ministerie van Defensie echter besloten af te zien van een experiment bij de presidentsverkiezingen in november 2004. In een verklaring stelt het ministerie van Defensie dat SERVE niet de legitimiteit van uitgebrachte stemmen kan garanderen. Dit zou de integriteit van de verkiezingsuitslag in gevaar kunnen brengen. Het systeem zal wel verder getest worden om het mogelijk tijdens een latere verkiezing in te kunnen zetten. Tevens wordt gezocht naar andere alternatieven.

3. Canada

In de provincie Ontario zijn ongeveer 100.000 kiezers in de gemeenten Prescott-Russel, Stormont, Dundas en Glengarry geregistreerd om hun stem voor de gemeentelijke verkiezingen via internet of telefoon uit te brengen.

De stemapplicatie, ontwikkeld door de Canadese firma Canvote inc., draait op het open source besturingssysteem Linux en maakt voor de versleuteling van gegevens gebruik van Secure Sockets Layer (SSL) 128-bits encryptie. Dezelfde encryptie wordt ook gebruikt voor o.a online bankieren. SSL is de industriestandaard voor encryptie van gegevens die via het internet worden uitgewisseld.

De opkomstcijfers liggen rond de 55%, een stijging van ongeveer 25% ten opzichte van eerdere gemeentelijke verkiezingen.

Of de verantwoordelijke Canadese minister, dhr Don Boudria, nog meer experimenten voorziet met internet- en telefoonstemmen is onbekend. In een verklaring gaf hij aan dat hij internet- en telefoonstemmen ziet als een middel om obstakels (zoals zoals tijd en afstand) weg te nemen die kiezers er soms van weerhouden te gaan stemmen.

Landenrapportage

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 3 Bevindingen landen van de Europese Unie	10
Hoofdstuk 4 Programma's van de Europese Commissie	25
Hoofdstuk 5 Lidstaten van de Raad van Europa (niet behorende tot de Europese Unie)	30
Hoofdstuk 6 Overige landen	43
Bijlage 1. Opzet van de inventarisatie	47
Bijlage 2. Kiesstelsels	48

Leeswijzer

Land	betreffende naam van het land
Kiesstelsel	De aard van het kiesstelsel zoals dat is ingedeeld volgens IDEA (bron: http://www.idea.int/). Bijlage 2 bevat een toelichting op de weergegeven kiesstelsels.
Toegestane vorm van stemmen	Hier wordt aangeduid welke vorm(en) van stemmen er in het betreffende land wordt (worden) gebruikt: <ul style="list-style-type: none">• stemmen in een stemlokaal (al dan niet met papieren stembiljetten en/of stemmachines);• briefstemmen;• early voting: kiezers kunnen hun stem kunnen uitbrengen vóór de verkiezingsdag;• punch card: kaart op een klein klipbord waar de kiezer een gat in de kaart maakt bij de kandidaat van eigen keuze;• hefboommachine: de naam van elke kandidaat is in een rechthoekige rij voor de machine toegewezen aan een bepaald niveau. Een set van gedrukte strips identificeert voor de kiezer de hefboomaanwijzing voor elke kandidaat. De kiezer trekt aan de desbetreffende hefboom om op zijn kandidaat te stemmen.
Voornemens omtrent KOA	De voornemens van het desbetreffende land voor de (mogelijke) invoering van (elektronisch) kiezen op afstand. De aanduiding “geen” houdt in dat er geen voornemens zijn geuit.
Andere voornemens	Andere voornemens in het land die van belang kunnen zijn. Voorbeelden zijn: voornemens op het gebied van elektronisch stemmen in een stemlokaal, de ontwikkeling van een Public Key Infrastructure of de invoering van een elektronische identiteitskaart .
Status van de voornemens	Onder deze rubriek wordt bij landen die voornemens hebben, aangegeven hoe aan deze voornemens vorm wordt gegeven. Vormgeven kan door het houden van een pilot of een experiment. Als in de voorafgaande rubriek is aangegeven dat er geen voornemens zijn, dan wordt bij deze rubriek de aanduiding “niet van toepassing (nvt)” gebruikt.
Wet en regelgeving	De verandering van de wetgeving die nodig is om kiezen op afstand te introduceren of om daarmee te experimenteren.
Planning	De planning van bijvoorbeeld toekomstige pilots, publicaties van rapporten, het uitvoeren van studies en dergelijke.
Status van Proeven/experimenten	In hoeverre er proeven of experimenten zijn gehouden of zullen worden gehouden.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van maart 2003	Weergave van de veranderingen ten opzichte van de rapportage in oktober 2003.

Hoofdstuk 3 Bevindingen EU-landen

In dit hoofdstuk worden de bevindingen over de lidstaten van de Europese Unie beschreven.

Land	BELGIE
Kiesstelsel	Evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten en stemmen met een computer)
Voornemens omtrent KOA	België onderzoekt de mogelijkheden om internetstemmen in te voeren.
Andere voornemens	Door België wordt in diverse kiesdistricten gebruik gemaakt van elektronische stemapparaten. Bij de federale parlementsverkiezingen op 18 mei 2003 is in twee kiesdistricten geëxperimenteerd met het op papier afdrukken (in stemlokalen) van de stem die via een stemapparaat is uitgebracht. Deze "papieren" stemmen worden in een stembus gedeponereerd. De gedachte hierachter is dat "papieren" stemmen kunnen worden gebruikt bij een hertelling.
Status van de voornemens	Het streven van Federaal staatssecretaris Vanvelthoven van Informatisering om bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 stemmen via internet in België mogelijk te willen maken is voorlopig van de baan. België heeft een kiesplicht en stemmen via internet maakt het zeer lastig om te controleren of iedere kiezer zijn stem heeft uitgebracht zonder deze te koppelen aan de uitgebrachte stem. Een Belgische kiezer zou dan niet anoniem zijn stem kunnen uitbrengen.
Wet en regelgeving	Er zijn kieswetwijzigingen doorgevoerd in verband met de herziening van het kiesstelsel. De kieskringen gebruikt bij de regionale verkiezingen zijn gewijzigd.
Planning	niet bekend.
Status van Proeven/experimenten	België zal de resultaten van de Europese verkiezingen in juni 2004 ook via internet beschikbaar stellen.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	<p>Het voorziene experiment met internetstemmen in juni 2004 zal niet doorgaan.</p> <p>Het voornemen om internetstemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 mogelijk te maken is voorlopig van de baan.</p>

Land	DENEMARKEN
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
Voornemens omtrent KOA	Geen
Status van de voornemens	<p>Voornemen om in november 2005 bij de parlementsverkiezingen een proef in stemlokalen te houden met het controleren van de kiesgerechtigheid met behulp van een elektronisch bestand van kiezers in plaats van een papieren lijst waarop de kiezers vermeld staan.</p> <p>Bij elektronisch stemmen op afstand worden de nodige kanttekeningen geplaatst. Het belangrijkste tegenargument van Denemarken is dat het stemgeheim bij Kiezen op Afstand niet gewaarborgd kan worden. Hierbij moet gedacht worden aan het verschijnsel "family voting". Daarnaast heeft de verkiezingsdag een speciale betekenis en is omringd door tradities.</p> <p>De ontwikkelingen in het buitenland worden wel nauwgezet gevolgd. Mocht een ander land succesvol KOA introduceren, dan zal Denemarken mogelijk experimenten gaan overwegen. Daarvoor moet zijn aangetoond dat er op generlei wijze kan worden gefraudeerd.</p>
Wet en regelgeving	nvt
Planning	nvt
Status van Proeven/experimenten	Nvt
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Voornemen om in november 2005 bij de parlementsverkiezingen een proef in stemlokalen te houden met het controleren van de kiesgerechtigheid met behulp van een elektronisch bestand van kiezers in plaats van een papieren lijst waarop de kiezers vermeld staan.

Land	DUITSLAND
Kiesstelsel	Evenredige vertegenwoordiging en een meerderheidsstelsel
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten; in Keulen met stemapparaten) en briefstemmen
Voornemens omtrent KOA	Stemmen op afstand via internet bij de nationale verkiezingen zal niet vóór 2010 worden toegepast. Het volgende stappenplan is daarvoor voorzien: 1. Elektronisch stemmen in willekeurige stemlokalen die met elkaar zijn verbonden 2. Stap 1 en daarbij: stemmen in een kiosk 3. Stap 2 en daarbij: stemmen via internet vanuit elke locatie. Er is geen tijdplanning aan dit stappenplan gekoppeld.
Status van de voornemens	De ambtelijke werkgroep werkt nog steeds aan een analyse van de eisen en voorwaarden die voor internetstemmen zouden moeten gelden en werkt nog steeds aan een kostenraming.
Wet en regelgeving	De regelgeving moet aangepast worden om het stappenplan uit te voeren. Het proces om de regelgeving aan te passen is nog niet gestart.
Planning	Niet bekend.
Status van Proeven/experimenten	Er zijn en worden internetverkiezingen gehouden op scholen, bedrijven, universiteiten, met seniorraden en jeugdraden. Deze verkiezingen komen voort uit lokale initiatieven en samenwerking tussen het ministerie van Economische Zaken van de Bondsrepubliek en verschillende universiteiten.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Geen.

Land	FINLAND
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten) en early voting
Voornemens omtrent KOA	Geen.
Andere voornemens	Finland voorziet knelpunten bij het waarborgen van de stemvrijheid. De regering heeft voornemens om te experimenteren met elektronisch stemmen in een stemlokaal. Er is nog geen concreet tijdspad hiervoor bekend.
Status van de voornemens	nvt
Wet en regelgeving	nvt
Planning	nvt
Status van Proeven/experimenten	Voorgenomen experimenten met elektronisch stemmen in een stemlokaal.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Geen

Land	FRANKRIJK
Kiesstelsel	Meerderheidsstelsel met twee ronden
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
Voornemens omtrent KOA	Voornemen om bij de Europese Verkiezingen op diverse plaatsen met elektronische stemapparaten te experimenteren.
Andere voornemens	<p>Er is een programma van eisen opgesteld voor gemeenten die gebruik willen gaan maken van stemmachines of stemcomputers in stemlokalen. Er zullen bij verkiezingen experimenten met elektronische stemmachines in stemlokalen worden gehouden.</p> <p>In mei 2003 is een experiment gehouden waarbij kiezers in het buitenland (Washington en San Francisco), via internet hun stem konden uitbrengen voor het CSFE (Conseil Supérieur des Français de l'Étranger). Het CSFE heeft tot taak de belangen van de Fransen die in het buitenland wonen te behartigen. De leden van het CSFE kiezen 12 senatoren (van de 321 senatoren). Van de 61.058 kiesgerechtigden hebben 5354 kiezers uiteindelijk via internet gestemd. Het stelsysteem werd verzorgd door Election.com. De kiezer kreeg toegang tot de stemdienst door gebruik te maken van een identificatiecode en een paswoord.</p> <p>Doel van het experiment is het faciliteren van de kiezer om zo de kiezer meer betrokken te krijgen bij de democratie. Het is op het ogenblik niet bekend of dit experiment herhaald zal worden. Ook is onbekend of het experiment wordt geëvalueerd.</p>
Status van de voornemens	nvt
Wet en regelgeving	nvt
Planning	Onbekend
Status van Proeven/experimenten	In maart 2004 is in Brest een regionale verkiezing gehouden met elektronische stemapparaten in Brest.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	<p>Voornemen om bij de Europese Verkiezingen op diverse plaatsen met elektronische stemapparaten te experimenteren.</p> <p>Tijdens de regionale verkiezingen in maart 2004 heeft de gemeente Brest de, voor Frankrijk, eerste bindende verkiezing gehouden met elektronische stemapparaten.</p>

Land	GRIEKENLAND
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
Voornemens omtrent KOA	Geen.
Andere voornemens	Griekenland overweegt stemmachines in stemlokalen te gaan gebruiken.
Status van de voornemens	nvt
Wet en regelgeving	nvt
Planning	nvt
Status van Proeven/experimenten	nvt
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Geen

Land	IERLAND
Kiesstelsel	Een meerderheidsstelsel met preferente stemmen
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten); briefstemmen
Voornemens omtrent KOA	Geen.
Andere voornemens	In mei 2002 is geëxperimenteerd met elektronische stemmachines in stemlokalen. Elektronische stemmachines zullen in 2004 bij de lokale verkiezingen en de verkiezingen voor de leden van het Europees Parlement worden ingezet.
Status van de voornemens	nvt
Wet en regelgeving	nvt
Planning	nvt
Status van Proeven/experimenten	nvt
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	In Ierland is al enige tijd een discussie gaande over het gebruik van stemapparaten, in dat kader worden door diverse instanties onderzoeksopdrachten geproduceerd. De regering heeft in februari 2004 een commissie geïnstalleerd die het elektronische stelsysteem zal onderzoeken. De commissie moet uiterlijk 1 mei 2004 rapporteren aan de Ierse regering.

Land	ITALIE
Kiesstelsel	Evenredige vertegenwoordiging en een meerderheidsstelsel
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
Voornemens omtrent KOA	Geen. Er zijn lokale initiatieven waarvan enkele onderdeel uitmaken van projecten van de Europese Commissie.
Status van de voornemens	Niet van toepassing.
Wet en regelgeving	Niet aangepast voor hiervoor genoemde initiatieven.
Planning	Een proef is voorzien met het elektronisch tellen van stembiljetten tijdens de Europese verkiezingen in juni 2004.
Status van Proeven/experimenten	Naast het Italiaanse ministerie van Binnenlandse Zaken zijn een aantal gemeenten, zoals Avellino en Cremona, betrokken bij projecten van de Europese Commissie. Verder zijn er enkele initiatieven op universiteiten.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Een proef met het elektronisch tellen van stembiljetten tijdens de Europese verkiezingen in juni 2004.

Land	LUXEMBURG
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
Voornemens omtrent KOA	Geen. De reden is dat internet nog in onvoldoende mate door de bevolking wordt gebruikt. Door elektronisch kiezen op afstand zou er een digitale tweedeling kunnen ontstaan.
Status van de voornemens	nvt
Wet en regelgeving	nvt
Planning	nvt
Status van Proeven/experimenten	nvt
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Geen

Land	OOSTENRIJK
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
Voornemens omtrent KOA	<p>Het ministerie van Buitenlandse Zaken wil juridische en technische voorzieningen treffen zodat de kiezers die in het buitenland wonen makkelijker hun stem kunnen uitbrengen. Het ministerie wil de mogelijkheid van internetstemmen daarbij betrekken.</p> <p>De regering heeft in mei 2003 een e-government strategie bepaald. Elektronisch stemmen op afstand voor kiezers in het buitenland maakt deel uit van deze strategie.</p>
Status van de voornemens	nvt
Wet en regelgeving	De regering bereidt een wet voor waarin wordt aangegeven dat Oostenrijkers die in het buitenland woonachtig zijn een elektronische ID kaart moeten kunnen krijgen. Deze wet vormt een eerste stap om Oostenrijkers in het buitenland in de toekomst elektronisch te laten stemmen.
Planning	Schaduwverkiezing tijdens de presidentsverkiezingen in april 2004. 20.000 studenten van de universiteit van Wenen zullen, naast een rechtsgeldige stem in een stemlokaal, een teststem via een internetsysteem uitbrengen.
Status van Proeven/experimenten	In mei 2003 is door de universiteit van Wenen een schaduwverkiezing gehouden voor de Universiteitsraad. 355 studenten (van de 978 studenten) hebben via internet hun stem uitgebracht. Voor de identificatie van de kiezer is de nationale elektronische ID-kaart gebruikt (op het ogenblik nog beperkt uitgerold).
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Schaduwverkiezing met internetstemmen bij de presidentsverkiezingen in april 2004 krijgen.

Land	PORTUGAL
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten) en briefstemmen
Voornemens omtrent KOA	Geen, wegens gebrek aan financiële middelen.
Status van de voornemens	nvt
Wet en regelgeving	nvt
Planning	nvt
Status van Proeven/experimenten	nvt
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Geen

Land	SPANJE
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten) en briefstemmen
Voornemens omtrent KOA	Overwogen wordt om internetstemmen voor kiezers in het buitenland mogelijk maken. In november 2003 werd in Catalonië een pilot met Internetstemmen gehouden.
Status van de voornemens	Onbekend
Wet en regelgeving	De wet staat elektronisch stemmen (op afstand) niet toe en zal pas worden aangepast als de pilots zijn geslaagd en de techniek goed is getest.
Planning	<p>Er is tijdens de Spaanse parlementsverkiezingen in maart 2004 een kleine pilot gehouden met internetstemmen in de gemeente Jun. De evaluatie wordt uitgevoerd door de Complutense Universiteit van Madrid. Doel van de pilot is om te kijken of internetstemmen gewaardeerd wordt door de kiezer. Uitgebrachte stemmen telden niet mee voor de verkiezingsuitslag.</p> <p>Daarnaast is er een pilot gehouden in maart 2004 met internetstemmen in de provincies Zamora en Lugo. Hier konden 274 vrijwilligers hun stem uitbrengen met een digitaal certificaat. Uitgebrachte stemmen telden niet mee voor de verkiezingsuitslag.</p>
Status van Proeven/experimenten	In november 2003 werd in Catalonië een pilot met internetstemmen gehouden. 23234 Catalaanse stemmers in het buitenland konden met behulp van een user ID en een paswoord via internet stemmen. 730 kiezer hebben zo gestemd. De uitslagen waren 7 minuten na de sluiting van de stemming bekend.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	In het voorjaar van 2004 zijn meerdere pilots gehouden met internetstemmen.

Land	VERENIGD KONINKRIJK
Kiesstelsel	First Past the Post systeem
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten) en briefstemmen.
Voornemens omtrent KOA	De voornemens zijn in het algemeen modernisering van het kiesproces. Er wordt geëxperimenteerd met onder andere elektronisch tellen en stemmen in een stemlokaal, stemmen via internet, telefoonstemmen, SMS stemmen, stemmen via Digitale TV, (alleen) briefstemmen, andere openingstijden etc. De overheid wil de kiezer de mogelijkheid bieden om na 2006, bij nationale verkiezingen, via internet te stemmen.
Status van de voornemens	<p>In mei 2003 zijn in 14 gemeenten experimenten gehouden met elektronisch stemmen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Internetstemmen (14 gemeenten)¹ • Touch tone telefoon stemmen (12 gemeenten) • SMS telefoonstemmen (4 gemeenten) • Stemmen via digitale televisie (5 gemeenten) • Stemmen vanuit een kiosk (1 gemeente) <p>Daarnaast worden experimenten gehouden met elektronisch stemmen in een stemlokaal, elektronisch tellen, 'all postal voting' en variaties met openingstijden en andere stembiljetten.</p> <p>De Electoral Commission beveelt aan dat "all postal voting" ingevoerd dient te worden voor de lokale verkiezingen. Onder 'all postal voting' wordt verstaan: De stembescheiden worden per post aan de kiezer toegezonden; de kiezer kan vervolgens naar eigen voorkeur ofwel het ingevulde stembiljet per post retourneren, ofwel de stembescheiden meenemen naar een stemlokaal en daar zijn stem uitbrengen. Daarnaast dient er verder geëxperimenteerd te worden met elektronisch stemmen.</p>
Wet en regelgeving	Om experimenten bij lokale verkiezingen in Engeland en Wales te kunnen houden in maart 2000 is een wetswijziging doorgevoerd.
Planning	<p>In 2004 zal alleen worden geëxperimenteerd met 'all postal voting'.</p> <p>In 2005 zullen wederom experimenten met e-voting worden gehouden bij gemeenteraadsverkiezingen.</p>
Status van Proeven/experimenten	Experimenten met all-postal voting in verschillende regio's tijdens de verkiezingen in juni 2004.

¹ Een groot aantal gemeenten experimenteert met verschillende stemmethoden.

Alle e-voting voor 2004 geplande experimenten gaan niet door omdat geen enkele regio in het Verenigd Koninkrijk klaar is voor dergelijke pilots. De Electoral Commission acht de beschikbare tijd en de bereidheid van returning officers tot deelname onvoldoende om pilots met e-voting door te zetten.

Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003

In 2004 zullen alleen pilots worden gehouden met met all-postal voting. Tot dusver zijn er vier regio's door de regering als pilot-regio's aangewezen, te weten Yorkshire & the Humber, the North West, the North East and East Midlands.

Land	ZWEDEN
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten); briefstemmen en early voting.

<i>Voornemens omtrent KOA</i>	Geen.
<i>Andere voornemens</i>	Een parlementaire commissie onderzoekt de mogelijkheden voor elektronisch stemmen in een stemlokaal. De conclusies zullen in 2004 bekend worden gemaakt. Indien de commissie elektronisch stemmen in een stemlokaal aanbeveelt, zouden er in 2006 bij de nationale verkiezingen pilots kunnen worden gehouden.
<i>Status van de voornemens</i>	nvt
<i>Wet en regelgeving</i>	nvt
<i>Planning</i>	nvt
<i>Status van Proeven/experimenten</i>	De Universiteit van Umeå heeft op eigen initiatief in 2001 studenten per internet de studentenraad laten kiezen.
<i>Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003</i>	De mogelijkheden van elektronisch stemmen in een stemlokaal worden onderzocht. De conclusies daaromtrent zullen in de loop van 2004 bekend worden gemaakt.

Hoofdstuk 4 Programma's van de Europese Commissie

Er zijn vier onderzoeks- en ontwikkelingsprogramma's die gefinancierd worden door de Europese Commissie: E-Poll, CyberVote, True Vote en E-Vote. De programma's hebben tot doel de stelsystemen te moderniseren, het onderzoek daarnaar te stimuleren en oplossingen uit te wisselen.

Land	E-POLL
Doel van het project	Dit onderzoeksproject is gericht op de ontwikkeling van innovatieve systemen om het stemproces te ondersteunen. De achterliggende gedachte is dat kiezers hun stem via Internet moeten kunnen uitbrengen in elk stemlokaal in Europa.
Status van de voornemens	nvt
Wet en regelgeving	nvt
Planning	Het programma is beëindigd op 1 december 2002. In oktober 2002 is een evaluatie verschenen. De uitkomst van de evaluatie is dat het project E-poll goede resultaten heeft opgeleverd, welke zowel op technisch als commercieel gebied bruikbaar zijn.
Status van Proeven/experimenten	De volgende schaduwverkiezingen zijn afgerond: -Avellino (Italië): 2 oktober 2001 -Campo Basso (Italië): mei 2002 -Parma (Italië): mei 2002 -Vandoeuvre-les-Nancy (Frankrijk): 21 april en 5 mei 2002 -Merignac (Frankrijk): 9-16 juni 2002 -Polen: oktober 2002 -Cremona (Italië): november 2002
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Geen.

Land	CYBERVOTE
Doel van het project	<p>Het programma heeft tot doel de participatie van Europese burgers te vergroten door de inzet van moderne elektronische stemsystemen. Het programma richt zich in het bijzonder op jongeren, lichamelijk gehandicapten, immigranten en sociaal buitengesloten burgers. De burger zou moeten kunnen stemmen via internet en via mobiele telefoons met WAP. De Universiteit Eindhoven is partner in dit programma en is belast met de ontwikkeling van de cryptografische protocollen voor de elektronische stembus.</p>
Status van de voornemens	<p>De volgende pilots met internetstemmen zijn gehouden:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Issy-les-Moulineaux (Frankrijk): 11 december 2002; lokale stadswijk verkiezing (860 kiezers) -Hogeschool Bremen (Duitsland): 13-15 januari 2003; universiteitsraden (47 kiezers) -Kista (Zweden): 27- 31 januari 2003; lokale raadpleging (226 kiezers)
Wet en regelgeving	nvt
Planning	Het project liep van 1 september 2000 tot 31 maart 2003.
Status van Proeven/experimenten	<p>-Issy-les-Moulineaux (Frankrijk) : 860 kiezers hebben via internet gestemd, waarvan 20% van huis of werk uit en 80% in een stemlokaal. Een aantal kiezers kon niet stemmen omdat hun computer geen Java ondersteund.</p> <p>-Hogeschool Bremen (Duitsland): Studenten, professoren en medewerkers van de hogeschool konden hun stem uitbrengen via het intranet van de hogeschool. Er zijn 250 personen benaderd, uiteindelijk hebben 47 kiezers gestemd. Het kleine aantal deelnemers komt vanwege de bureaucratische procedure om de benodigde smartcard aan te vragen. De verkiezing is uitgesteld omdat de kandidatenlijst verkeerd was geïnstalleerd. Daarnaast waren er problemen met de smartcard. Er zijn geen Java problemen meer gesignaleerd omdat de gebruikte computers voorgeprogrammeerd waren.</p> <p>-Kista (Zweden): 226 (met name oudere) kiezers brachten hun stem uit via internet (via 3 zuilen of vanuit huis) voor een lokale volksraadpleging. Gemiddeld kostte het de kiezers 15 minuten om te stemmen. De relatief lange stemduur is veroorzaakt doordat veel van de kiezers niet vertrouwd waren met het gebruik van een computer cq internet. Ook hier waren de gebruikte computers voorgeprogrammeerd met Java.</p> <p>Het Cybervote project is beëindigd en het consortium zal in deze vorm niet verder gaan. De ontwikkelde software zal waarschijnlijk binnen de eigen organisaties ingezet worden.</p>
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Het project is beëindigd.

Eind september 2003 zijn tijdens een forum over e-democracy in Issy-les-Moulineaux de belangrijkste lessen van het project gepresenteerd.

- Het voorbereiden van verkiezingen kost veel tijd.
- Het gebruik van elektronische handtekeningen brengt veel administratieve procedures en technische problemen met zich mee.
- Het gebruik van de programmeertaal Java op computers uitgerust zonder Java leverde veel problemen op.
- De verkiezingsuitslagen en de tussenstanden zijn gemakkelijk op te vragen. Dit bevordert de efficiëntie.
- Het vertrouwen in de veiligheid van de stembureauleden en kiezers is erg hoog (90%). Daarbij moet bedacht worden dat stembureauleden en kiezers geen veiligheidsexperts zijn.

Enkele aanbevelingen

- Breng een duidelijke scheidslijn aan (in tijd) tussen de registratieperiode en de stemperiode
- Lever een 'dual-speed' stemsysteem. Eén voor kiezers met begeleiding of kiezers die voor het eerst stemmen en één voor ervaren gebruikers.
- Laat kiezers van tevoren een simulatie of demo systeem gebruiken.
- Publiceer foto's van de kandidaten op het stemsysteem.
- Sta meer stemlokaties toe (indien mensen naar een buurthuis gaan om daar bijvoorbeeld vanaf een pc te stemmen).

Land	E-VOTE
Doel van het project	Het programma heeft tot doel het ontwerpen, implementeren en valideren van een op internet gebaseerd elektronisch kiessysteem. Hierbij moet worden gedacht aan het uitreiken van het stembiljet, specificatie van de stembedistricten, registratie van de kiezers en het tellen van de stemmen. Er zal gebruik worden gemaakt van Web browsers en mobiele telefoons met WAP.
Status van de voornemens	In ontwikkeling
Wet en regelgeving	nvt
Planning	Er wordt gewerkt aan de oplevering van verscheidene documenten zoals systeemdocumentatie en resultaten van de demonstratie.
Status van Proeven/experimenten	Een tweede prototype is in april 2003 beproefd door studenten en medewerkers van de universiteit van Regensburg (Duitsland) en de universiteit van Aegean (Griekenland), door de bouwers van het systeem, juristen, studenten en burgers van de gemeente Amaroussion.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Er wordt gewerkt aan de oplevering van verscheidene documenten.

Land	TRUE-VOTE
Doel van het project	<p>Het programma beoogt onderzoek te doen naar stemmen via Internet (van huis uit of via een kiosk) met behulp van een smartcard met een elektronische handtekening. De pilots zijn voorzien in Italië, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk met elk maximaal 500 deelnemers. De deelnemers aan de pilots stemmen in totaal drie keer (november 2002, januari 2003 en februari 2003). Naast de normale evaluatie zal er ook gekeken worden naar de sociale aspecten.</p> <p>De Universiteit van Amsterdam is partner in dit programma en doet in dat kader onderzoek naar de sociologische aspecten van stemmen via Internet.</p>
Status van de voornemens	nvt
Wet en regelgeving	nvt
Planning	Er wordt gewerkt aan een evaluatie.
Status van Proeven/experimenten	<p>-December 2002: volksraadpleging in Milaan (Italië) waar 190 kiezers stemden vanuit huis;</p> <p>-December 2002: raadpleging van een Italiaanse vakbond in Lombardije (Italië) waar 326 kiezers via elektronische stemmachines hebben gestemd;</p> <p>-December 2002- Januari 2003: schaduwverkiezing in Upper North Karelia (Finland) waar 311 kiezers van huis uit hebben gestemd;</p> <p>-Januari 2003: lokaal referendum in Newham (VK) waar 83 kiezers hebben gestemd via elektronische stemmachines in stemlokalen.</p>
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Geen.

H. 5 Lidstaten van de Raad van Europa (niet behorende tot de Europese Unie)

<i>Land</i>	<i>CYPRUS</i>
<i>Kiesstelsel</i>	Lijst evenredige vertegenwoordiging
<i>Toegestane vorm van stemmen</i>	Stemlokaal (papieren stembiljetten) en briefstemmen
<i>Voornemens omtrent KOA</i>	Geen. Hier zijn twee redenen voor: <ol style="list-style-type: none"> 1) Technische redenen: Cyprus is zelf niet in staat een elektronisch stelsysteem te ontwikkelen; 2) Juridische redenen: het gevaar van family voting.
<i>Status van de voornemens</i>	Geen
<i>Wet en regelgeving</i>	nvt
<i>Planning</i>	nvt
<i>Status van Proeven/experimenten</i>	nvt
<i>Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003</i>	Geen

Land	ESTLAND
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten) en briefstemmen
Voornemens omtrent KOA	Invoeren van internetstemmen.
Status van de voornemens	<p>Pilot met internetstemmen in Tallinn in herfst 2004.</p> <p>Het Nationale Kiescomité is verantwoordelijk voor de invoering van elektronisch stemmen. Op dit moment wordt een Task Force gevormd die belast is met de invoering van internetstemmen. Deze Task Force is in september 2003 met haar werkzaamheden begonnen.</p>
Wet en regelgeving	De Kieswet van Estland is in 2002 aangepast zodat stemmen via internet na 2005 mogelijk is. Internetstemmen is mogelijk bij lokale, provinciale, nationale en Europese verkiezingen (na toetreding van Estland tot de Europese Unie).
Planning	Estland is voornemens een pilot met internetstemmen te houden tijdens een lokaal referendum tegelijkertijd met de verkiezingen voor het Europese Parlement. Het doel blijft invoering van internet stemmen bij de lokale verkiezingen in oktober 2005.
Status van Proeven/experimenten	Geen
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Eind februari 2004 is er een aanbesteding begonnen om een leverancier te vinden van de stembusdienst. Op 17 maart 2004 is de inschrijvingsdatum gesloten.

Land	HONGARIJE
Kiesstelsel	Evenredige vertegenwoordiging en een meerderheidsstelsel.
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
Voornemens omtrent KOA	In het Parlement is een wetswijziging van de Kieswet aanhangig. Het doel van de wetswijziging is om tijdens de verkiezingen voor het Europees Parlement zowel briefstemmen als stemmen met behulp van stemmachines op ambassades mogelijk te maken.
Status van de voornemens	nvt
Wet en regelgeving	Er is een wetswijziging van de Kieswet aangenomen die het mogelijk maakt dat inwoners van Hongarije die op de dag van de verkiezing tijdelijk in het buitenland verblijven, op de Hongaarse ambassades mogen briefstemmen.
Planning	nvt
Status van Proeven/experimenten	Geen
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	De wetswijziging van de Kieswet die in het Parlement aanhangig was is aangenomen. Hongaarse stemgerechtigden die op de dag van de verkiezing voor de leden van het Europees Parlement in het buitenland verblijven kunnen per brief stemmen. De mogelijkheid om te stemmen met behulp van stemmachines op ambassades is niet goedgekeurd door het parlement vanwege de hoge kosten. Er wordt naar andere mogelijkheden gezocht.

Land	IJSLAND
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten) en briefstemmen
Voornemens omtrent KOA	Invoeren van elektronisch stemmen, in eerste instantie door middel van PC's in stemlokalen. Na invoering hiervan zou stemmen via internet vanuit huis een optie kunnen zijn.
Status van de voornemens	Een ambtelijke projectgroep van het ministerie van Justitie heeft een experiment voor het voorjaar van 2002 voorbereid. Het experiment is echter niet uitgevoerd, omdat de voor het experiment noodzakelijke regelgeving niet door het parlement is aanvaard.
Wet en regelgeving	Wet- en regelgeving is niet aangepast.
Planning	De regering heeft de Kieswet nog niet aangepast.
Status van Proeven/experimenten	De ontwikkelde technieken van de ambtelijke projectgroep worden nu ingezet bij niet-bindende verkiezingen en opiniepeilingen.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Geen.

Land	LETLAND
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
Voornemens omtrent KOA	Het houden van discussies en referenda via internet.
Status van de voornemens	onbekend.
Wet en regelgeving	
Planning	onbekend
Status van Proeven/experimenten	onbekend
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Geen.

Land	LITOUWEN
Kiesstelsel	Parallel meerderheidsstelsel met twee ronden
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
Voornemens omtrent KOA	Geen. Litouwen vindt dat de waarborgen met betrekking tot stemgeheim, stemvrijheid en hertelling niet kunnen worden gerealiseerd bij elektronisch stemmen op afstand.
Status van de voornemens	nvt
Wet en regelgeving	nvt
Planning	nvt
Status van Proeven/experimenten	nvt
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Geen

Land	MALTA
Kiesstelsel	Lijst van evenredige vertegenwoordiging op basis van preferente stemmen
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
Voornemens omtrent KOA	Geen.
Status van de voornemens	nvt
Wet en regelgeving	nvt
Planning	nvt
Status van Proeven/experimenten	nvt
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Geen.

Land	NOORWEGEN
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemmen in een stemlokaal (papieren stembiljetten); briefstemmen en early voting.
Voornemens omtrent KOA	Geen.
Andere voornemens	Noorwegen overweegt de invoering van elektronisch stemmen in een stemlokaal.
Status van de voornemens	<p>De minister van Justitie heeft 3 experimenten aangekondigd met elektronisch stemmen in een stemlokaal. De kiezers in drie gemeenten, de gemeenten Bykle, Larvik en Oppdal, hadden tijdens de lokale verkiezingen van 15 september 2003 de keuze om te stemmen met een papieren stembiljet of via een stemcomputer.</p> <p>Het evaluatierapport is afgerond in februari 2004. Het ministerie voor lokale overheden heeft nog geen beslissing genomen of zij nieuwe pilots zal organiseren bij de nationale verkiezingen in 2005.</p>
Wet en regelgeving	De Kieswet is recent aangepast en staat experimenten met elektronisch stemmen in een stemlokaal toe.
Planning	nvt
Status van Proeven/experimenten	Experimenten zijn uitgevoerd.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Geen

Land	ROEMENIE
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
Voornemens omtrent KOA	Stemmen via internet bij nationale en lokale referenda. De kiezer zal worden geïdentificeerd dmv een gebruikerscode, een paswoord en een elektronisch certificaat.
Status van de voornemens	Onbekend
Wet en regelgeving	De wetgeving is nog niet aangepast.
Planning	Onbekend.
Status van Proeven/experimenten	Tijdens een nationaal referendum in oktober 2003 is er een pilot gehouden met internetstemmen voor soldaten en politieagenten die buiten Roemenië gestationeerd waren. 1623 personen hebben deelgenomen aan de pilot.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Experiment met internetstemmen voor buiten Roemenië gestationeerde soldaten en politieagenten.

Land	SLOVENIE
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
Voornemens omtrent KOA	Er worden voorbereidingen getroffen om elektronisch stemmen op afstand in te voeren en er wordt gewerkt aan de ontwikkeling van Public Key Infrastructure.
Status van de voornemens	onbekend
Wet en regelgeving	Wetsvoorstel ter wijziging van de Kieswet is niet aangenomen.
Planning	onbekend
Status van Proeven/experimenten	onbekend
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Wetsvoorstel om elektronisch stemmen op afstand mogelijk te maken is niet aangenomen. In november 2003 is er een projectgroep opgericht die een haalbaarheidsstudie naar e-voting gaat uitvoeren.

Land	SLOWAKIJE
<i>Kiesstelsel</i>	Lijst evenredige vertegenwoordiging
<i>Toegestane vorm van stemmen</i>	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
<i>Voornemens omtrent KOA</i>	Geen, omdat de financiële middelen ontbreken en de bestaande regelgeving het niet toe laat.
<i>Status van de voornemens</i>	Geen
<i>Wet en regelgeving</i>	nvt
<i>Planning</i>	nvt
<i>Status van Proeven/experimenten</i>	nvt
<i>Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003</i>	Geen

Land	TSJECHIE
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten)
Voornemens omtrent KOA	geen.
Status van de voornemens	nvt
Wet en regelgeving	
Planning	nvt
Status van Proeven/experimenten	nvt
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	geen.

Land	ZWITSERLAND
Kiesstelsel	Lijst evenredige vertegenwoordiging
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten); briefstemmen
Voornemens omtrent KOA	Invoeren van internetstemmen met als doel de opkomst te verhogen.
Status van de voornemens	De regering zal in samenwerking met de Kantons Genève, Neuchâtel en Zürich een aantal pilots houden met elektronisch stemmen op afstand.
Wet en regelgeving	Er is een wetsvoorstel aangenomen zodat de kantons Genève, Zürich en Neuchâtel experimenten kunnen houden met elektronisch stemmen op afstand bij verkiezingen, referenda en volksinitiatieven. Deze wet is op 1 januari 2003 in werking getreden.
Planning	<p>Genève In november 2003 werd in Cologny (2600 stemgerechtigden) tijdens een lokaal referendum een experiment gehouden met stemmen via Internet.</p> <p>Neuchâtel In Neuchâtel is in het voorjaar van 2003 het kiezersregister van 62 gemeenten gecentraliseerd. Tussen juni en december 2003 werd de software getest en werd een audit uitgevoerd. In de zomer van 2004 zullen gebruikerstesten met elektronisch kiezen op afstand worden gehouden.</p> <p>Zürich In Zürich wordt een elektronisch kiezersregister gebouwd. In april 2003 is hiermee begonnen. De testfase is nog niet afgerond. Deze is eind 2003 begonnen.</p>
Status van Proeven/experimenten	Er is een pilot met internetstemmen geweest in het kanton Genève. Dit ging om een lokaal referendum.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	<p>Internetstemmen tijdens een referendum in november 2003 in Cologny (Genève). 28,9% heeft van de kiezers van de mogelijkheid gebruik gemaakt om per internet te stemmen.</p> <p>Neuchâtel zal in de zomer van 2004 testen met internetstemmen gaan uitvoeren.</p> <p>De regering heeft zich nog niet uitgesproken over de algehele introductie van e-voting in Zwitserland.</p>

Hoofdstuk 6 Overige landen

Land	AUSTRALIE
Kiesstelsel	Meervoudig meerderheidssysteem op basis van preferente stemmen
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten); briefstemmen en early voting
voornemens omtrent KOA	<p>Er is een discussie gaande over het invoeren van internetstemmen. De Australische Electoral Commission (AEC) beveelt aan, mede naar aanleiding van de experimenten die in het Verenigd Koninkrijk zijn gehouden, dat er proeven gehouden zouden kunnen worden.</p> <p>Het comité van het Australische Parlement dat zich bezig houdt met de verkiezingen heeft (na onderzoek te doen naar de uitkomsten van de pilots die in 2001 in Australië zijn gehouden) besloten de mening van de AEC niet over te nemen. Het comité vindt dat er een gedetailleerd implementatie plan klaar moet zijn, voordat er wordt overgegaan tot het houden van pilots met elektronisch stemmen. Verwacht wordt dat de AEC een dergelijk plan in 2004 oplevert.</p>
Status van de voornemens	<p>Op het gebied van KOA worden er geen pilots voorzien.</p> <p>In 2001 zijn door de 'Australian Capital Authority' experimenten gehouden met het gebruik van stemcomputers in stemlokalen.</p>
Wet en regelgeving	Twee staten (Australian Capital Territory en Victoria) hebben hun Kieswet gewijzigd zodat elektronisch stemmen in een stemlokaal is toegestaan.
Planning	Op het ogenblik wordt gewerkt aan de ontwikkeling van standaarden voor de evaluatie van elektronisch stemmen. De verwachting is dat dit medio 2004 zal zijn afgerond.
Status van Proeven/experimenten	Er worden nog geen pilots voorzien.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	De AEC werkt aan implementatieplan over het invoeren van internetstemmen. De verwachting is dat dit in 2004 opgeleverd zal worden.

Land	NIEUW ZEELAND
Kiesstelsel	Evenredige vertegenwoordiging en een meerderheidsstelsel
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten) en briefstemmen
Voornemens omtrent KOA	<ol style="list-style-type: none"> 1. Faciliteren via internet. 2. Stemmen via internet.
Status van de voornemens	<ol style="list-style-type: none"> 1. Bij de verkiezing in juli 2002 konden de kiezers die in het buitenland verblijven het stembiljet downloaden van het internet. Het ingevulde stembiljet kon per post of per fax teruggezonden worden. De opkomst van kiezers uit het buitenland is met 40% gestegen. 2. In 2003 werd onderzocht of er een pilot gehouden kan worden bij de volgende nationale verkiezing in 2005. Hierbij werd gedacht aan een pilot met internetstemmen, telefoonstemmen en interactieve televisie. In plaats daarvan wordt geprobeerd om een pilot op te zetten bij de verkiezingen in 2008.
Wet en regelgeving	Dit proces is nog niet in gang gezet.
Planning	Onbekend.
Status van Proeven/experimenten Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	In augustus 2003 is besloten dat een pilot bij de nationale verkiezingen in 2005 niet haalbaar is. Er worden nu voorbereidingen getroffen om een pilot op te zetten in 2008.

Land	CANADA
Kiesstelsel	First past the Post system
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten); briefstemmen en early voting.
Voornemens omtrent KOA	Geen
Andere voornemens	<p>Er is een elektronisch Nationaal Kiezersbestand gevormd. Op nationaal niveau wordt in dit bestand bijgehouden wie kiesgerechtigd is. Gemeenten en provincies kunnen het bestand inzien, maar kunnen zelf niet in het bestand muteren. Gemeenten en provincies gebruiken het bestand veelal om hun eigen kiezersbestand actueel te houden.</p> <p>Er is een onderzoek gedaan naar de uitvoerbaarheid van de ontwikkeling en invoering van online kiezersregistratie. Dit wordt mogelijk geacht. Op het ogenblik is het Elections Committee bezig met de voorbereidingen van een eenvoudige versie van een online kiezersregistratie. Dit zou gereed moeten zijn voor de volgende nationale verkiezing (uiterlijke datum, november 2005). Na deze verkiezing volgt een evaluatie.</p>
Status van de voornemens	Opstellen van een online kiezersregister voor de volgende nationale verkiezing (uiterlijk november 2005).
Wet en regelgeving	Volgens de Kieswet is elektronisch stemmen niet mogelijk. De wet geeft wel ruimte om pilots te houden met alternatieve vormen van stemmen bij tussentijdse verkiezingen en nationale verkiezingen. Experimenten mogen echter alleen worden gehouden als de commissie van de House of Commons die belast is met verkiezingen, het betreffende experiment heeft goedgekeurd.
Planning	Voor de volgende nationale verkiezing (uiterlijk november 2005) dient er een online kiezersregister te zijn.
Status van Proeven/experimenten	Er heeft een pilot met internet- en telefoonstemmen plaatsgevonden.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Tijdens gemeenteverkiezingen van 5 tot 10 november 2003 is in de staat Ontario een pilot gehouden met internet- en telefoonstemmen.

Land	VERENIGDE STATEN
Kiesstelsel	First past the Post systeem
Toegestane vorm van stemmen	Stemlokaal (papieren stembiljetten, punchcards, hefboom machines, elektronische machines); briefstemmen en early voting.
voornemens omtrent KOA	Het ministerie van Defensie heeft een programma, SERVE (Secure Electronic Registration and Voting Experiment), geïnitieerd om bij de presidentsverkiezingen in 2004 kiezers die wonen of werken in het buitenland (defensiepersoneel en burgers) uit een aantal counties in 9 staten bij de voorverkiezingen en bij de presidentsverkiezingen via internet te laten stemmen. De verwachting is dat 100.000 kiezers via het internet hun stem zullen uitbrengen.
Status van de voornemens	Het SERVE programma zal niet ingezet worden bij de presidentsverkiezingen in november 2004.
Wet en regelgeving	Het wetsvoorstel van de Federale regering "Help America Vote Act of 2002" is eind 2002 aangenomen. De staten die deelnemen aan SERVE hebben zelf via hun eigen wetgeving de mogelijkheid geboden om te experimenteren met andere vormen van stemmen.
Planning	Op 1 januari 2007 moet de "Help America Vote Act of 2002" zijn uitgevoerd.
Status van Proeven/experimenten	In maart 2000 kon bij een voorverkiezing voor de Democratische presidentskandidaat in Arizona via internet worden gestemd. In november 2000 is er een experiment gehouden waar militairen via internet konden stemmen. 84 militairen hebben geparticipeerd.
Ontwikkeling ten opzichte van de rapportage van oktober 2003	Het ministerie van Defensie heeft begin februari 2004 besloten het Secure Electronic Registration and Voting Experiment stop te zetten. Het ministerie kan niet met zekerheid zeggen of via het systeem uitgebrachte stemmen legitieme stemmen zijn. Er zouden dan twijfels kunnen ontstaan over de integriteit van de verkiezingsuitslag.

Bijlage 1 Opzet van de inventarisatie

De landen zijn op dezelfde wijze geïnventariseerd als de vorige rapportages. Het gaat in de eerste plaats om de vergelijkbaarheid van de verschillende soorten verkiezingen in de onderzochte landen. Zo kan men bijvoorbeeld denken aan de vraag of een Zwitsers referendum vergelijkbaar is met een referendum in het Verenigd Koninkrijk. Het tweede referentiekader betreft een stramien waarmee de politiek-bestuurlijke status van KOA in een land geobjectiveerd in beeld kan worden gebracht. Daarbij gaat het om vragen over de vergelijkbaarheid van de status en betekenis van bijvoorbeeld beleidsnotities in verschillende landen. Het derde en laatste referentiekader betreft de wijze waarop in een land elektronisch kiezen op afstand als project wordt aangepakt. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de vraag in hoeverre plannen om te komen tot een bepaalde mogelijke bouwsteen zoals een landelijke raadpleegbaar kiezersregister, vergelijkbaar kunnen zijn.

De werkwijze om de landen te inventariseren is dezelfde als in de vorige rapportage. Er is gebruik gemaakt van berichten uit de media, schriftelijke correspondentie op ambtelijk niveau en er is informatie ingewonnen door werkbezoeken te brengen aan landen en aan congressen. Daarnaast zijn er vele (Internet-) publicaties geraadpleegd. Een andere bron wordt gevormd door de bijeenkomsten van de ad hoc werkgroep elektronisch stemmen van de Raad van Europa.

Bijlage 2 Kiesstelsels

- Lijst evenredige vertegenwoordiging:

Het aandeel van de stemmen van een partij bij nationale verkiezingen is ook het aandeel in de zetels die een partij krijgt.

- Evenredige vertegenwoordiging en een meerderheidsstelsel:

Er wordt één stem uitgebracht op een politieke partij en er wordt één stem uitgebracht op een kandidaat van het kiesdistrict waar de kiezer woont.

- Meerderheidsstelsel met twee ronden:

Verkiezingen waar de winnende kandidaat ernaar streeft om een absolute meerderheid van de stemmen te werven. Wordt dit niet in de eerste ronde behaald, dan wordt een tweede ronde gehouden.

- Een meerderheidsstelsel met preferente stemmen:

Kiezers worden gevraagd de kandidaten op het stembiljet te nummeren in de volgorde waarin zij aan hen de voorkeur geven. Als een kandidaat een absolute meerderheid van eerste voorkeuren verkrijgt, is hij verkozen.

- First Past the Post systeem:

De kandidaat die de meeste stemmen verwerft, wordt gekozen verklaard.

- Parallel meerderheidsstelsel met twee ronden:

Een semi-meerderheidssysteem waarin meervoudige representatie wordt gebruikt in combinatie met een districtensysteem. Vervolgens streeft de winnende kandidaat ernaar om een absolute meerderheid van de stemmen te werven. Wordt dit niet in de eerste ronde behaald, dan wordt een tweede ronde gehouden.

- Lijst van evenredige vertegenwoordiging op basis van preferente stemmen:

Personenstelsel met districten waar meerdere kandidaten gekozen kunnen worden en waar kiezers hun voorkeuren uitbrengen op kandidaten. Wil een kandidaat worden gekozen, dan dient hij een kiesdrempel (quotum van eerste voorkeur stemmen) te halen.

- Meervoudig meerderheidssysteem op basis van preferente stemmen:

Een meervoudig meerderheidssysteem met districten waar één kandidaat kan worden gekozen. Kiezers geven hun voorkeur van de kandidaten aan. Een kandidaat die 50% van de eerste voorkeuren ontvangt, is gekozen.

RISICOANALYSE KIEZEN OP AFSTAND

Kiezers in het buitenland

RISICOANALYSE KIEZEN OP AFSTAND

Kiezers in het buitenland

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
April 2004

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
	1.1 Doel van de risicoanalyse	1
	1.2 Indeling en opzet	1
2	Risico's per stap in het stemproces	3
	2.1 Het informeren van mogelijke kiesgerechtigden	3
	2.2 Het registreren van mogelijke kiesgerechtigden	4
	2.3 Het bepalen van kiesgerechtigdheid	7
	2.4 Gereedmaken en verzenden van stembescheiden voor PC- en telefoonstemmen	8
	2.5 Stemuitbrenging	11
	2.6 Stemopneming	31
3	Politiek-bestuurlijke risico's	34
4	Juridische risico's	36
5	Organisatorische risico's	37
6	Technisch / Operationele risico's	39
7	Bijlage A Procesbeschrijving	45

1 Inleiding

1.1 Doel van de risicoanalyse

Dit document inventariseert de mogelijke risico's die zich kunnen voordoen bij een experiment waarbij de kiezers in het buitenland (ook) kunnen stemmen per internet en telefoon.

1.2 Indeling en opzet

Voor het inventariseren en rangschikken van de risico's is gebruikt gemaakt van meerdere invalshoeken. De gehanteerde invalshoeken zijn:

- **Risico's per stap in het stemproces.** Deze risico's zijn gerelateerd aan achtereenvolgens het informeren van mogelijke kiesgerechtigden, het registreren van mogelijke kiesgerechtigden, het bepalen van de kiesgerechtigheid, het gereedmaken en verzenden van de stembescheiden, de stemuitbrenging, de stemopneming en het bepalen van de uitslag.
- **Politiek-bestuurlijke risico's.** Deze risico's zijn gerelateerd aan politiek-bestuurlijke besluitvormingstrajecten, beslissingen, overwegingen, beleid, wet- en regelgeving.
- **Organisatorische risico's.** Deze risico's zijn gerelateerd aan de organisatie(s) die het experiment uitvoeren;
- **Juridische risico's.** Deze risico's zijn met name gerelateerd aan de contractuele afspraken met leverancier van de stembusdienst.
- **Technische / Operationele risico's.** Deze risico's zijn gerelateerd aan de middelen (ICT en anderszins) die ingezet worden in de stembusdienst.

Voor elk risico is de waarschijnlijkheid van het optreden ingeschat (**K**lein, **M**iddel of **G**root) en zijn (preventieve en correctieve) maatregelen benoemd.

In de vierde kolom van elke tabel ("Bestaand risico?") wordt aangegeven of het genoemde risico ook thans al, bij huidige wijzen van stemmen vanuit het buitenland (brief, volmacht en kiezerspas), kan optreden. De risico's die inherent zijn aan de huidige wijzen van stemmen en niet optreden bij PC- en telefoonstemmen worden niet genoemd. In die zin is op basis van deze kolom geen objectieve vergelijking mogelijk.

Waar gesproken wordt over Den Haag, wordt de gemeente Den Haag bedoeld. De gemeente Den Haag heeft op grond van de Kieswet specifieke verantwoordelijkheden ten aanzien van de kiesgerechtigden die hun werkelijke woonplaats buiten Nederland hebben. Deze specifieke bevoegdheden hebben betrekking op:

- de registratie van de kiesgerechtigdheid;
- bijhouden van een register (het zogenaamde semi-permanent bestand kiezers buiten Nederland) van personen aan wie voor elke verkiezing voor de TK en het Europees Parlement een formulier tot registratie wordt toegezonden;
- het verwerken van verzoeken tot briefstemmen, het verzenden van de stembescheiden voor het briefstemmen en het inrichten van een of meer briefstembureau(s).

Waar in de tabel gesproken wordt over preventieve danwel correctieve maatregelen blijft de in de wet- en regelgeving vastgelegde bevoegdheidsverdeling om een dergelijke maatregel daadwerkelijk te nemen van kracht.

Alle vanuit het buitenland uitgebrachte stemmen worden meegeteld in de kieskring Den Haag. Ten aanzien van deze stemmen heeft de burgemeester van Den Haag een verantwoordelijkheid als voorzitter van het hoofdstembureau van de kieskring Den Haag.

Op 8 oktober 2003 is de (eerste versie van de) risico-analyse, als bijlage bij de voortgangsrapportage over het project Kiezen op Afstand, gezonden aan de Tweede Kamer. De risico-analyse is na afronding van het door het ministerie van BZK uitgevoerde testtraject waar nodig aangevuld en aangepast.

2 Risico's per stap in het stemproces

2.1 Het informeren van mogelijke kiesgerechtigden

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
1	Kiezers zijn niet op de hoogte van mogelijkheid om per brief, internet/ telefoon, volmacht of kiezerspas te stemmen	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Voorlichting/Informatie aan kiezers Voorlichting/Informatie aan gemeenten¹ Voorlichting/Informatie via BuZa en Den Haag 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
2	Voorlichting/Informatiemateriaal bevat onjuiste informatie	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Controleren Gebruikersproef 	<ul style="list-style-type: none"> Via internetsite (www.ukomttochook.nl) en Servicedesk-BZK alsnog juiste informatie verstrekken, waar noodzakelijk en mogelijk via buitenlandse vertegenwoordigingen en eventueel via de media.
3	Het bereik van het Voorlichting/Informatiemateriaal is niet groot genoeg	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Intermediairs² inzetten om het bereik te vergroten Gemeenten stimuleren om hun burgers voor te lichten 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

¹ Via de gemeenten wordt de doelgroep geïnformeerd, maar ook het eigen (burgerzaken-)personeel

² Bijvoorbeeld ambassades, Wereldomroep, etc

2.2 Het registreren van mogelijke kiesgerechtigden

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
4	Registratieformulier onjuist ingevuld	G	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Ontwerp formulier Voorlichting/Informatie 	<ul style="list-style-type: none"> Indien toegangscode ontbreekt wordt het verzoek tot registratie behandeld als zijnde een briefstemverzoek. In geval van ongeldige handtekening / overige onderdelen: conform bestaande procedure Den Haag.
5	Geen toegangscode ingevuld op het registratieformulier	G	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Ontwerp formulier Voorlichting/Informatie 	<ul style="list-style-type: none"> Indien toegangscode ontbreekt wordt het verzoek tot registratie behandeld als zijnde een briefstemverzoek.
6	Registratieformulier komt niet op tijd aan bij Den Haag	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Ruime openstelling registratie³ Voorlichting/Informatie om kiezers te wijzen op registratietermijn 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
7	Eén kiezer registreert zich meerdere malen	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Strafbaarstelling (Kieswet) 	<ul style="list-style-type: none"> Controle bij registratie door Den Haag
8	Bewijzen van Nederlanderschap niet toegevoegd bij registratieformulier	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Voorlichting 	<ul style="list-style-type: none"> Bestaande procedure (Den Haag)
9	Bij verwerking registratieformulier wordt de voorkeur van de kiezer onjuist verwerkt: kiezer wordt	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Controle (op invoer) door Den Haag 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

³ Vanaf 10 december 2003. Openstellingstermijn staat overigens los van het experiment

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
	(ten onrechte) niet als pc/telefoon stemmer aangemerkt, maar als brief / volmacht / kiezerspas stemmer				
10	Bij verwerking registratieformulier wordt de voorkeur van de kiezer onjuist verwerkt: kiezer wordt (ten onrechte) als pc / telefoon stemmer aangemerkt	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Controle (op invoer) door Den Haag BZK controleert op aanwezigheid van toegangscode 	<ul style="list-style-type: none"> Overleg met Den Haag om correctie door te voeren
11	Gemeenten geven gegevens van kiezers die voor beroep tijdelijk in buitenland verblijven, niet door aan Den Haag	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Voorlichting/Informatie aan gemeenten: Circulaire van BZK dd 7 januari 2004 (Circulaire BZK2003/34783). 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
12	Niet alle per post zich registrerende kiezers worden door Den Haag doorgegeven aan BZK	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Controle (op invoer) door Den Haag Controle op aantallen tussen BZK en Den Haag door BZK zodra bestand en begeleidende brief van DH is ontvangen 	<ul style="list-style-type: none"> Indien voldoende tijdig onderkend, alsnog registratie

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
13	Niet alle zich registrerende kiezers die door Den Haag worden doorgegeven, worden door BZK verwerkt	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Controle (op invoer) Volledigheidscontrole op aantallen tussen Den Haag en BZK 	<ul style="list-style-type: none"> Indien voldoende tijdig onderkend, alsnog toevoegen
14	Door massale registratie te weinig tijd beschikbaar voor invoeren van kiezers	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Afspraken maken met Den Haag over tijdige aanlevering gegevens Afspraken maken met drukker voor noodscenario produceren stembescheiden 	<ul style="list-style-type: none"> Overwerk medewerkers Den Haag en BZK Drukker in avonden / weekend laten doorwerken
15	Registratieformulier met gegevens wordt onderschept vóór ontvangst door Den Haag / gemeente	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Geen specifieke retourenvelop⁴ 	<ul style="list-style-type: none"> Bestaande procedure
16	Bestand met gegevens wordt onderschept tussen Den Haag en BZK	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Gebruik van interne koeriers / vertrouwde personen Procedureafspraken⁵ 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

⁴ Waardoor het voor derden lastig te bepalen is welke enveloppen onderschept moeten worden

⁵ Zoals tekenen voor ontvangst

2.3 Het bepalen van kiesgerechtigdheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
17	Twee keer stemmen: voor buitenlandse EP verkiezing en voor Nederlandse EP verkiezing	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Strafmaatregelen Controle (door DH) 	<ul style="list-style-type: none"> Bestaande procedure
18	Ten onrechte als niet-kiesgerechtigd aangemerkt	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Controles van Den Haag op verwerking (weigeringsbrief) 	<ul style="list-style-type: none"> Bestaande procedure Bezwaar- en beroepprocedure
19	Ten onrechte als kiesgerechtigd aangemerkt	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Controle van Den Haag op verwerking (inwilligingsbrief) 	<ul style="list-style-type: none"> Bestaande procedure Bezwaar- en beroepprocedure

2.4 Gereedmaken en verzenden van stembescheiden voor PC- en telefoonstemmen

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
20	Stemcode onjuist gegenereerd	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Review van source code⁶ • Testen • Steekproeven⁷/controle 	<ul style="list-style-type: none"> • Opnieuw stemcodes genereren
21	Stemcode is onjuist gedrukt	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Controle • Steekproeven 	<ul style="list-style-type: none"> • Opnieuw drukken
22	Kandidaatcode is onjuist gegenereerd	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Review van source code • Testen • Steekproeven⁸ 	<ul style="list-style-type: none"> • Opnieuw kandidaatcodes genereren
23	Kandidaatcode is onjuist gedrukt	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Steekproeven • Testen 	<ul style="list-style-type: none"> • Opnieuw drukken
24	Onjuiste adressering van stembescheiden	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Controle op invoer (door DH) • Controle adressenbestand • Controle drukwerk 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
25	Onjuiste bundeling ⁹ van stembescheiden	M	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Controle adressenbestand • Controle op bundeling 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
26	Stembescheiden komen niet aan ¹⁰	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Geen 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen

⁶ Is controle op de juiste en integere werking van de software van de stemdienst

⁷ Na ontvangst van het bestand met stemcodes. Bijvoorbeeld op lengte van de stemcode

⁸ Bijvoorbeeld op lengte van de kandidaatcode

⁹ Dit betreft de foutieve bundeling van stembescheiden die naar hetzelfde land of dezelfde ambassade moeten worden verzonden

¹⁰ Andere oorzaak dan verkeerde adressering of bundeling

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
27	Stembescheiden komen niet tijdig aan	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Tijdige verwerking registratieverzoeken • Koerier¹¹ 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
28	Drukker valt uit (staking, etc.)	M	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Contractuele afspraken met drukker • Contract sluiten met tweede drukker (eventueel in buitenland om collectieve stakingen te omzeilen) 	<ul style="list-style-type: none"> • Uitwijken naar andere drukker
29	Vertraging in drukproces	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Contractueel met drukker verwerkingstijden vaststellen • Testen uitvoeren 	<ul style="list-style-type: none"> • Drukker werkt door in avond / weekend • Tweede / andere drukker inschakelen • Drukken (en verzenden) in batches
30	Te krappe tijd voor drukken wegens late aanlevering bestand met gegevens door Den Haag aan BZK	K	<ul style="list-style-type: none"> • Nee 	<ul style="list-style-type: none"> • Regelmatig contact met Den Haag voor inschatting aantallen registratieverzoeken • Contract sluiten met tweede drukker 	<ul style="list-style-type: none"> • Drukker werkt door in avond / weekend • Tweede / andere drukker inschakelen
31	Overzicht van kandidaatlijsten is onjuist	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Controle op invoer 	<ul style="list-style-type: none"> • Opnieuw drukken
32	Door bezwaarprocedure wordt het overzicht van kandidaatlijsten pas zeer laat definitief vastgesteld	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen 	<ul style="list-style-type: none"> • Drukker werkt door in avond / weekend
33	Poststaking in Nederland of in buitenland	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen 	<ul style="list-style-type: none"> • Post vanuit buurland verzenden

¹¹ Verzending per koerier zou bezorging kunnen versnellen, maar is uit financieel oogpunt niet gewenst

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
34	Stembescheiden worden onderschept tussen BZK en kiesgerechtigde	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Koerier¹² Verzendenvelop is niet voorzien van uiterlijke kenmerken¹³ 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
35	Door massale registratie kost vervaardigen stembescheiden veel meer tijd (voor BZK)	G	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Regelmatig contact met Den Haag voor inschatting aantallen registratieverzoeken Testen met drukker uitvoeren om goed inzicht te krijgen in benodigde verwerkingstijd 	<ul style="list-style-type: none"> Drukker werkt door in avond / weekend Tweede / andere drukker inschakelen

¹² Verzending per koerier zou bezorging kunnen versnellen, maar is uit financieel oogpunt niet gewenst

¹³ Aan envelop is niet te zien dat deze stembescheiden bevat

2.5 Stemuitbrenging

In deze fase van de verkiezing worden de risico's nader onderverdeeld aan de hand van de waarborgen waaraan moet worden voldaan bij verkiezingen van vertegenwoordigende organen in Nederland.

2.5.1 Stemgeheim

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
36	Onderschepping (technisch) van stem op PC van kiezer	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> In informatie voor kiezer wijzen op gevaren van software op de PC die informatie vastlegt Gebruik van een groot aantal verschillende kandidaatcodes per kandidaat¹⁴ 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
37	Bij uitbrengen van stem op PC leest iemand mee	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja¹⁵ 	<ul style="list-style-type: none"> In informatie kiezer wijzen op risico Gebruik van een groot aantal verschillende codes per kandidaat Toegangscodes worden verhuuld weergegeven¹⁶ 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
38	Tijdens verzenden van stem via internet wordt stem onderschept	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Gegevens die uitgewisseld worden tussen PC van kiezer en stembienst zijn versleuteld¹⁷ 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

¹⁴ Hierdoor kan onderschepper niet direct achterhalen op wie is gestemd

¹⁵ Kan ook gebeuren bij invullen van briefstembiljet

¹⁶ Met behulp van sterretjes (*****) op het beeldscherm

¹⁷ M.b.v. 128-bit encryptie

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
39	Na ontvangst van stem wordt relatie gelegd tussen kiezer en stem	K/G ¹⁸	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen vastlegging persoonsgegevens in stemdienst, alleen anonieme gegevens. • Scheiding tussen registraties¹⁹ • Beveiligingsmaatregelen omtrent vastlegging IP-adressen en telefoonnummers 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
40	Tijdens uitbrengen van stem via telefoon wordt stem onderschept door aftappen (technisch)	M ²⁰	<ul style="list-style-type: none"> • Nee 	<ul style="list-style-type: none"> • Gebruik van overzichten van kandidaten met verschillende kandidaatcodes • Voorlichting aan kiezer 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
41	Bij uitbrengen stem via telefoon kijkt iemand mee bij intoetsen	M	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • In voorlichting kiezer wijzen op eigen verantwoordelijkheid • Gebruik van overzichten van kandidaten met verschillende kandidaatcodes 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen

¹⁸ In technische zin is het risico klein. In organisatorische zin is, indien partijen met elkaar samenspannen, het risico groot omdat daarmee de betrouwbaarheid van alle uitgebrachte stemmen in het geding kan zijn en het in theorie mogelijk is om een stem aan een IP-adres of telefoonnummer te koppelen.

¹⁹ NAW-gegevens en uitgebrachte stemmen worden gescheiden van elkaar vastgelegd

²⁰ Indien de kiezer gebruik maakt van bijvoorbeeld een bedrijfstelefooncentrale dan is het mogelijk dat die centrale het gevoerde gesprek vastlegt (dus ook de toegangscode, stemcode en kandidaatcode)

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
42	Binnen stemdienst vindt onbewuste inbreuk op stemgeheim plaats	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Opleiding en training van medewerkers Instellingen van de stemdienst worden vastgelegd en gecontroleerd voor en tijdens stemming 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming²¹
43	Binnen stemdienst vindt samenspanning plaats om preventieve maatregelen te omzeilen	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Functiescheiding Controle en toezicht Contract met leverancier Strafmaatregelen 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming²²

²¹ Indien de ongeldigheid van het experiment leidt tot het besluit van de Tweede Kamer om één of meer leden van het Europees Parlement niet als lid toe te laten, leidt de ongeldigheid tot een herstemming. Dat is pas het geval wanneer er iets zodanig verkeerd is gegaan dat het de zetelverdeling beïnvloed kan hebben. Als de fout alleen het PC- en internetstemmen betreft, worden in een herstemming alleen degenen betrokken die zich als PC- en telefoonstemmer hadden laten registreren.

²² Zie noot 21

2.5.2 Unicité van de stem

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
44	Kiezer kan meerdere stemmen uitbrengen door tegelijkertijd via meerdere PC's en telefoons te stemmen	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Ontwerp stemtransactie (sequentiële afhandeling)²³ Review van de source code 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming²⁴
45	Kiezer kan uit naam van andere kiezer stem uitbrengen omdat hij diens stemcode kent ²⁵	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> In voorlichting/Informatie kiezer wijzen op eigen verantwoordelijkheid Stemcode wordt bij de verzending van de stem-bescheiden afgeschermd (denk aan zogenaamde "pinmailer") Kiezer heeft zelf toegangscode opgegeven 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
46	Kiezer brengt stem uit via internet / telefoon én langs andere weg (brief, etc.) ²⁶	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Procedure gemeente Den Haag 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

²³ De stemdienst handelt elke stemtransactie sequentieel af en niet parallel. De integriteit van dit mechanisme is geverifieerd in de acceptatietesten en door review van de source code. Naar aanleiding van de uitkomsten daarvan is het mechanisme aangepast. Het aangepaste mechanisme is in een (tweede) review van de broncode geverifieerd.

²⁴ Zie noot 21

²⁵ Bijvoorbeeld door niet opbergen van bewaarstrook

²⁶ Hierbij kan aan de volgende twee situaties worden gedacht: 1) Een Nederlander die door Den Haag als wonend in het buitenland staat geregistreerd, vestigt zich vóór de dag van kandidaatstelling in Nederland en krijgt van de gemeente waar hij is ingeschreven vervolgens een oproepingskaart. 2) Een in Nederland wonende kiezer die "wegens beroep of werkzaamheden" als internet-/telefoonstemmer is geregistreerd, krijgt van zijn gemeente toch een oproepingskaart

2.5.3 Kiesgerechtigdheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
47	Niet-kiesgerechtigden brengen stem uit via KOA	K ²⁷	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Identificatieprocedure van de stembus 	<ul style="list-style-type: none"> Geen. Nadat een stem is uitgebracht is, is dit niet meer te corrigeren Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming²⁸

²⁷ Om dit te doen zou een niet-kiesgerechtigde een geldige combinatie van stemcode en toegangscode moeten raden. De kans dat willekeurige cijfers een geldige combinatie van toegangscode en stemcode vormen, is 1 op 400.000.000 (uitgaande van 25.000 stemmers).

²⁸ Zie noot 21

2.5.4 Integriteit

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
48	Gekozen kandidaat komt niet overeen met gewenste keuze van kiezer	K	• Ja ²⁹	• Voor definitieve stem wordt bevestiging aan kiezer gevraagd	• Geen
49	Kiezer stemt per ongeluk, na bevestiging, op andere kandidaat dan diegene waarop hij wil stemmen	K	• Ja ³⁰	• Duidelijke teksten	• Geen
50	Stemdienst legt door technische fout andere kandidaatcode vast dan de kandidaatcode die de kiezer heeft ingegeven.	K	• Ja ³¹	• Review van source code • Testen	• Geen (een correctieve maatregel zou inbreuk maken op de waarborgen omdat dat zou betekenen dat achteraf een koppeling tussen stem en kiezer zou worden gemaakt) • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming ³²
51	Aantal uitgebrachte stemmen is niet gelijk aan aantal ontvangen stemmen	K	• Ja	• Review van source code • Testen	• Stemming ongeldig verklaren / herstemming ³³

²⁹ Risico dat kan optreden in stemmachine of wanneer een vergissing wordt gemaakt bij het invullen van een briefstembewijs

³⁰ Risico dat kan optreden in stemmachine of wanneer een vergissing wordt gemaakt bij het invullen van een briefstembewijs

³¹ Risico dat kan optreden in stemmachine

³² Zie noot 21

³³ Zie noot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
52	Niet-kiesgerechtigde brengt stem uit door lek in de stembureau	K	• Ja ³⁴	<ul style="list-style-type: none"> • Review van source code • Security testen • Toegangsbeveiliging (fire wall) • Combinatie van stemcode en toegangscode moet juist zijn • Strafbaarstelling 	<ul style="list-style-type: none"> • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming³⁵ • Straffen
53	Niet-kiesgerechtigde kiezer stemt door inbraak in de stem-dienst van buitenaf (hacken)	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Toegangsbeveiliging (firewall) • Strafbaarstelling 	<ul style="list-style-type: none"> • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming³⁶ • Straffen
54	Niet-kiesgerechtigde brengt stem uit door toegang tot stembureau van binnenuit	K	• Ja ³⁷	<ul style="list-style-type: none"> • Authenticatie van beheerders • Functiescheiding • Beheer stembureau alleen onder toezicht • Antecedentenonderzoek personen die toegang tot stembureau hebben • Strafmaatregelen 	<ul style="list-style-type: none"> • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming³⁸ • Straffen
55	Stemcodes zijn te lezen door drukker, BZK, stembureau en leverancier	G	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Beveiligingsmaatregelen bij drukker, BZK en leverancier stembureau • Controle en toezicht • Functiescheiding • Antecedentenonderzoek 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen

³⁴ Risico dat kan optreden in stembureau

³⁵ Zie voetnoot 21

³⁶ Zie voetnoot 21

³⁷ Risico dat kan optreden in stembureau

³⁸ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
56	Beheerders van stemdienst manipuleren inhoud van de stembus, kiesregister en/of overzicht van kandidatenlijsten	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Authenticatie van beheerders Versleuteling van de stembus Functiescheiding Controle en toezicht Van kritieke bestanden wordt op bepaalde momenten een vingerafdruk gemaakt zodat wijzigingen gedetecteerd worden Antecedentenonderzoeken Strafmaatregelen 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming³⁹
57	Nadat de kandidaatcode ingetoetst is door de kiezer wordt de kandidaatcode gewijzigd	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja⁴⁰ 	<ul style="list-style-type: none"> Combinatie van beveiligingsmaatregelen en integriteitcontroles in de stemdienst Review van source code Na bevestiging van de gemaakte keuze door de kiezer wordt de stem versleuteld met de cryptografische sleutel van het stembureau. Bij wijziging stem wordt deze onleesbaar 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁴¹

³⁹ Zie voetnoot 21

⁴⁰ Risico dat kan optreden in stemmachine

⁴¹ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
58	De beheerder van de stemdienst heeft toegang tot vitale onderdelen van de stemdienst	G	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Vier-ogen-principe Geen beheer op afstand Controle/Toezicht Wachtwoorden onder beheer bij andere instantie dan leverancier van de stemdienst 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen
59	Na onderbreken of sluiting wordt inhoud van de stembus, kiesregister en/of kandidatenlijst gewijzigd	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja⁴² 	<ul style="list-style-type: none"> Combinatie van beveiligingsmaatregelen en integriteit-controles in de stemdienst Gebruik van vingerafdrukken De stem wordt versleuteld met de cryptografische sleutel van het stembureau waardoor wijziging niet mogelijk is. Bij wijziging stem wordt dit gedetecteerd Authenticatie van beheerders van de stemdienst door een persoonlijke inlognaam Functiescheiding Controle/toezicht Strafmaatregelen 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁴³

⁴² Risico dat kan optreden in stemmachine

⁴³ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
60	Voorzitter en/of leden van het Stembureau negeren een niet-integere situatie of spannen samen met anderen	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Stembureau bestaat uit meerdere leden • Autorisatie dmv wachtwoorden • Logging van alle handelingen mbt de stendienst • Vier-ogen-principe • Opening en stemopneming zijn openbaar toegankelijk • Antecedentenonderzoek leden stembureau 	<ul style="list-style-type: none"> • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁴⁴
61	Stembus bevat reeds stemmen voor aanvang stemming	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja⁴⁵ 	<ul style="list-style-type: none"> • De stendienst voert controles uit om na te gaan of de stembus leeg is • Gebruik van vingerafdruk stembus 	<ul style="list-style-type: none"> • Stembus leeg maken
62	Uitgebrachte stem wordt niet meegeteld	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Tellercontroles⁴⁶ 	<ul style="list-style-type: none"> • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁴⁷

⁴⁴ Zie voetnoot 21

⁴⁵ Risico dat kan optreden in stemmachine

⁴⁶ Vergelijking van aantal kiezers in kiesregister en aantal stemmen in stembus

⁴⁷ Zie voetnoot 21

2.5.5 Controleerbaarheid

De met de controleerbaarheid gepaard gaande risico's zijn onderverdeeld in de vijf fasen die in de offerteaanvraag⁴⁸ zijn onderkend, alsmede de evaluatie die aansluitend aan het Experiment plaatsvindt. De verschillende risico's refereren aan de kans dat bepaalde informatie of gegevens ten onrechte niet in het proces-verbaal komen, c.q. niet in de evaluatie betrokken kunnen worden.

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
	Vorbereiding stemming				
63	Leverancier verstrekt onjuiste gegevens ⁴⁹ met betrekking tot de stemming	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Controle 	<ul style="list-style-type: none"> • Aanpassen en opnieuw verstrekken
	Gereedmaken van de stemming				
64	Leverancier geeft onjuist / onvolledig beeld van gereedheid van technische voorzieningen	M	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Controle • Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> • Ingebrekestelling • Overgaan tot briefstemmen
65	Leverancier geeft onjuist / onvolledig beeld van aanwezigheid van kiezersregistratie	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Controle • Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> • Ingebrekestelling • Overgaan tot briefstemmen

⁴⁸ Offerteaanvraag Europese aanbesteding Experiment elektronisch stemmen op afstand en telefonisch stemmen, bijlage 6: "Door leverancier te leveren informatie / gegevens ten behoeve van de verantwoording over het verloop van de verkiezingen voor het Europees Parlement én voor de evaluatie van het Experiment met kiezers in het buitenland

⁴⁹ Het gaat om: de aanduiding van de kieskring, de aanduiding welk stembureau verantwoordelijk is voor dit deel van de verkiezing, de aanduiding van de periode van stemming en de aanduiding om welke verkiezingen het gaat

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
66	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden zich in kiezersregistratie bevinden	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Ingebrekestelling Overgaan tot briefstemmen
67	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden zich hebben aangemeld om een stem uit te brengen	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Ingebrekestelling
68	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden zich hebben aangemeld, maar geen stem hebben uitgebracht	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Ingebrekestelling
69	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden hun stem hebben uitgebracht	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁵⁰

⁵⁰ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
70	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden volgens de kiezersregistratie hun stem nog uitbrengen	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Overgaan tot briefstemmen
71	Leverancier is niet in staat meteen gegevens / informatie ⁵¹ te leveren over storingen, incidenten en problemen die het stemproces dreigen te doorbreken	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁵²
	Afsluiting van de stemming				
72	Leverancier kan niet voorkomen dat stemmen worden uitgebracht na sluiting van de stemming	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁵³

⁵¹ Aard, beschrijving, verwachte tijdsduur en consequenties voor verdere verloop van stemming

⁵² Zie voetnoot 21

⁵³ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
73	Leverancier is niet in staat informatie / gegevens te leveren over de handelingen ten behoeve van sluiten en het tijdstip van sluiten van stemming	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Aflasten experiment
74	Leverancier is niet in staat alle of een deel van de gegevens te bewaren / leveren die een hertelling mogelijk moeten maken	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Gebruik maken van back-up van de stembus die bij sluiting van de stemming wordt aangemaakt Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁵⁴
	Stemopneming				
75	Leverancier kan niet de starttijd van de stemming aangeven	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Aflasten experiment
76	Leverancier kan niet aangeven hoeveel stemmen per kandidaat zijn uitgebracht	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Tellen buiten de stembus Stemming ongeldig verklaren/herstemming⁵⁵

⁵⁴ Zie voetnoot 21

⁵⁵ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
77	Bij stemopneming blijkt de private sleutel van het stembureau niet beschikbaar te zijn	K	Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Back-up van het sleutelpaar 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
78	Leverancier kan niet aangeven hoeveel stemmen per lijst zijn uitgebracht ⁵⁶	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling • Tellen buiten de stemdienst • Stemming ongeldig verklaren/herstemming⁵⁷
	Evaluatie				
79	Leverancier kan niet / onvolledig evaluatiegegevens ⁵⁸ verstrekken	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling

⁵⁶ Per lijst dient te worden aangegeven het lijstnummer en de aanduiding van de politieke groepering die boven aan de kandidatenlijst staat

⁵⁷ Zie voet noot 21

⁵⁸ Daarbij kan gedacht worden aan gegevens die o.a. de volgende vragen kunnen beantwoorden: "Hoe vaak is het niet gelukt om te stemmen en wat zijn daar de redenen van geweest?", "Zijn er pogingen gedaan om de uitgebrachte stemmen te manipuleren. Voor een volledig overzicht zij verwezen naar bijlage 6 van de Offerteaanvraag Europese aanbesteding Experiment elektronisch stemmen op afstand en telefonisch stemmen

2.5.6 Hertelling

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
80	Bij hertelling blijkt verschil met oorspronkelijke telling	K	• Ja	• Testen	• Stemming ongeldig verklaren/ herstemming ⁵⁹
81	Stemmen zijn niet te ontsleutelen in de stembus	K	• Nee	• Testen	• Stemming ongeldig verklaren / herstemming ⁶⁰ • Tellen buiten de stembus
82	Door calamiteit gaat inhoud stembus verloren	K	• Ja	• Back-up van de stembus	• Stemming ongeldig verklaren / herstemming ⁶¹
83	Hertellen blijkt niet mogelijk	K	• Ja	• Geen	• Stemming ongeldig verklaren / herstemming ⁶²

⁵⁹ Zie voetnoot 21

⁶⁰ Zie voetnoot 21

⁶¹ Zie voetnoot 21

⁶² Zie voetnoot 21

2.5.7 Toegankelijkheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
84	Apparatuur en/of programmatuur van de kiezer is ongeschikt om via internet én telefoon te stemmen	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas als alternatief Demonstratieversie beschikbaar⁶³ Stemdienst zoveel mogelijk onafhankelijk van hard- en software 	<ul style="list-style-type: none"> Andere pc of telefoon gebruiken⁶⁴
85	PC van kiezer accepteert geen "cookies"	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Voorlichting/Informatie Ondersteuning door Servicedesk BZK 	<ul style="list-style-type: none"> Andere PC gebruiken Stemmen per telefoon
86	Apparatuur en/of programmatuur van de kiezer functioneert niet op moment van stemming	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stemming over meerdere dagen 	<ul style="list-style-type: none"> PC en telefoon zijn breed voorhanden middelen⁶⁵ Stemmen op ander moment binnen stemperiode Andere pc of telefoon gebruiken⁶⁶
87	Kiezer vergeet toegangscode	G	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Bewaarstrook Voorlichting/Informatie 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
88	Identificatie methode met toegangscode en stemcode is gebruikersonvriendelijk, waardoor voor kiezer toegankelijkheid afneemt	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas als alternatief Demonstratieversie beschikbaar Voorlichting/Informatie 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

⁶³ Demonstratieversie beschikbaar vanaf start registratieperiode. Kiezer kan vooraf toegankelijkheid van de stemdienst met zijn apparatuur en programmatuur beproeven

⁶⁴ Kiezer is niet afhankelijk van eigen PC en telefoon; denk ook aan internetcafé en telefoonsel

⁶⁵ Kiezer is niet afhankelijk van eigen PC en telefoon; denk ook aan internetcafé en telefoonsel

⁶⁶ Kiezer is niet afhankelijk van eigen PC en telefoon; denk ook aan internetcafé en telefoonsel

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
89	Lagere toegankelijkheid voor mindervalide doelgroep	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Registratie en stembescheiden in andere vorm (braille) Gebruik van aangepaste apparatuur 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

2.5.8 Transparantie

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
90	Kiezer vertrouwt stembus niet	M/G	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas blijft mogelijk 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
91	Kiezer begrijpt stembus niet	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas blijft mogelijk Voorlichting/Informatie Demonstratieversie Inzage in specifiek voor de stembus ontwikkelde broncode⁶⁷ 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
92	Verwarring bij kiezer over overzicht van kandidaatlijsten met verschillende kandidaatcodes	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Voorlichting/Informatie Duidelijk overzicht van kandidaten 	<ul style="list-style-type: none"> Informatieverstrekking door servicedesk BZK
93	Servicedesk ministerie van BZK niet beschikbaar	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Ruime openings⁶⁸- en beschikbaarheidseisen servicedesk 	<ul style="list-style-type: none"> Uitwijk e.d. voorzien in calamiteitenplan

⁶⁷ Risico van het geven van inzage in de source code is de mogelijkheid voor hackers om zich toegang te kunnen verschaffen

⁶⁸ Tijdens stemperiode 24 uur per dag geopend

2.5.9 Stemvrijheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
94	Kiezer kan niet in alle vrijheid stem uitbrengen ('family voting')	M	<ul style="list-style-type: none">• Ja⁶⁹	<ul style="list-style-type: none">• Kiezer wijzen op dit risico	<ul style="list-style-type: none">• Geen

⁶⁹ Dit risico is bij elke vorm van kiezen buiten een gecontroleerde omgeving (stemlokaal) mogelijk

2.5.10 Beschikbaarheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
95	Stemdienst niet beschikbaar door uitval technische voorzieningen	M	• Ja ⁷⁰	<ul style="list-style-type: none"> • Reparatie- en vervangingsprocedures • Beschikbaarheidseisen⁷¹ • Stemperiode omvat meerdere dagen 	<ul style="list-style-type: none"> • Reparatie en vervanging van technische componenten • Overgaan tot briefstemmen
96	Stemdienst niet beschikbaar door brand e.d.	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Eisen aan locatie waar stemdienst is ondergebracht • Beschikbaarheidseisen⁷² 	<ul style="list-style-type: none"> • Uitwijk⁷³ • Overgaan tot briefstemmen
97	Stemdienst niet beschikbaar door massaal gebruik (meer dan 3600 per uur of in totaal meer dan maximale capaciteit van 600.000)	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Stemperiode duurt meerdere dagen 	<ul style="list-style-type: none"> • Terugvallen op briefstemmen⁷⁴

⁷⁰ Risico dat kan optreden in stemmachine

⁷¹ Afsproken met leverancier in SLA (Service Level Agreement)

⁷² Afsproken met leverancier in SLA (Service Level Agreement)

⁷³ Een volledige uitwijkvoorziening is voor het experiment niet beschikbaar

⁷⁴ Dit is gelet op de reële mogelijkheden om op tijd briefstembescheiden bij de kiezers te krijgen en tijdig de stemmen te kunnen ontvangen eigenlijk slechts een theoretische mogelijkheid

2.6 Stemopneming

Voor een deel hebben de voorgaande risico's (met name uit paragraaf 2.5.5 'Controleerbaarheid') ook directe invloed op de fase van stemopneming. Hoewel deze risico's hierna niet opnieuw vermeld worden, is hieronder wel een nadere uitwerking weergegeven. De genoemde risico's zijn in het bijzonder geënt op de mogelijkheid voor het internet/telefoonstembureau om het proces-verbaal van de zitting op te stellen.

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
98	De stemdienst kan geen audit-log ⁷⁵ produceren	M	• Nee	• Testen	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ingebrekestelling • Leverancier van de stemdienst produceert via andere weg (bijv handmatig) een audit-log
99	De stemdienst kan het rapport met de telling van de uitgebrachte stemmen niet produceren	K	• Ja	• Testen	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ingebrekestelling • Leverancier van de stemdienst produceert op basis van de kopie van de stembus het rapport • Tellen buiten de stemdienst
100	De stemdienst kan de lijst met transactiecodes niet produceren	K	• Nee	• Testen	<ul style="list-style-type: none"> • Leverancier van de stemdienst produceert handmatig een lijst met transactiecodes • Bemiddeling • Ingebrekestelling
101	De inhoud van de stembus kan niet naar	K	• Nee	• Testen	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ingebrekestelling • Gebruik van een ander uitneembaar medium

⁷⁵ In de audit-log geeft de stemdienst alle handelingen weer die de stemdienst autonoom heeft verricht, alle handelingen van de voorzitter van het stembureau ten opzichte van de stemdienst, en welke kiezers hun stem (succesvol of niet) hebben proberen uit te brengen

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
	het uitneembaar medium ⁷⁶ geschreven worden				of andere wijze van (veilige) opslag
102	Het aantal uitgebrachte stemmen in de stembus en in het kiesregister komt niet overeen	K	• Ja ⁷⁷	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Review van source code 	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ingebrekestelling • Meerdere malen en op verschillende manieren hertellen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁷⁸
103	Het aantal uitgebrachte stemmen komt niet overeen met het aantal uitgegeven transactiecodes	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Review van source code 	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁷⁹
104	Er zijn meer stemmen uitgebracht dan er kiesgerechtigden zijn	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Review van source code 	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁸⁰
105	De telsoftware ⁸¹ functioneert niet goed	M ⁸²	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Testen 	<ul style="list-style-type: none"> • Gebruikmaken van de telfunctionaliteit van de stembus

⁷⁶ Een kopie van de inhoud van de stembus wordt opgeslagen op een zogenoemd uitneembaar medium. Dit medium wordt vervolgens in een kluis opgeslagen

⁷⁷ Risico dat kan optreden in stemmachine

⁷⁸ Zie voetnoot 21

⁷⁸ Zie voetnoot 21

⁷⁹ Zie voetnoot 21

⁸⁰ Zie voetnoot 21

⁸¹ Hiermee wordt bedoeld: de telsoftware die gebruikt wordt om de telling uit te voeren buiten de stembus

⁸² Op M ingeschat omdat op dit moment dit programma zich nog in het ontwikkelstadium bevindt en er dus nog niet mee getest is

3 Politiek-bestuurlijke risico's

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
106	Negatief advies van de Kiesraad over de AMvB ⁸³	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Geen 	<ul style="list-style-type: none"> Aanpassingen Advies gemotiveerd niet overnemen
107	Negatief advies van de Raad van State over de AMvB	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Geen 	<ul style="list-style-type: none"> Aanpassingen Advies gemotiveerd niet overnemen
108	Geen goedkeuring van Tweede Kamer voor AMvB	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> AMvB is reeds Tweede Kamer (via voorhangprocedure) gepasseerd 	
109	Geen goedkeuring van Eerste Kamer voor Experimentenwet	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> De Experimentenwet Kiezen op Afstand is op 11 december 2003 in het Staatsblad geplaatst (Staatsblad 2003, 569) 	
110	Geen goedkeuring van Eerste Kamer voor AMvB	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> AMvB is reeds Eerste Kamer (via voorhangprocedure) gepasseerd 	
111	Niet of niet-tijdig, overeenstemming over verantwoordelijkheids- en bevoegdheidsverdeling tussen minister voor BVK en de burgemeester van Den Haag	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Overleg Samenwerkingsprotocol opstellen tussen minister voor BVK en burgemeester Den Haag 	<ul style="list-style-type: none"> Indien geen overeenstemming, kan de registratie van buitenlandstimmers bij een andere gemeente of bij de minister belegd worden⁸⁴

⁸³ Algemene Maatregel van Bestuur (ontwerp) houdende regels ter uitvoering van de Experimentenwet Kiezen op Afstand

⁸⁴ De Experimentenwet bevat deze mogelijkheid. De wet voorziet niet in de variant dat de minister niet alleen de registratie van de kiesgerechtigdheid overneemt, maar de stemmen ook nog eens niet in de reguliere kieskring (Den Haag) laat terecht komen (maar in plaats daarvan bijvoorbeeld rechtstreeks aan het centraal stembureau zendt)

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
112	Verstoorde bestuurlijke verhouding tussen Den Haag en BZK	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Afgeronde verantwoordelijkheids- en bevoegdheidsverdeling vastgelegd in een convenant 	<ul style="list-style-type: none"> Bestuurlijk overleg
113	Het oorspronkelijk toegekende budget is niet langer beschikbaar, of wordt verkleind door bezuinigingen	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Geen 	<ul style="list-style-type: none"> Extra middelen vrijmaken
114	Voor gemaakte fouten moeten de minister voor BVK en/of de burgemeester van Den Haag verantwoording afleggen	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Verantwoordelijkheids- en bevoegdheidsverdeling tussen BZK en Den Haag 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
115	De minister voor BVK wordt ter verantwoording geroepen in de Tweede Kamer	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Risicoanalyse Contractuele afspraken 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
116	Stemuitslag voor PC- en telefoonstemmen wordt ongeldig verklaard ⁸⁵	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Beveiligings- en calamiteitenplannen 	<ul style="list-style-type: none"> Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁸⁶
117	Negatieve publiciteit in de pers	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Voorlichting/ Informatieverstrekking en woordvoering Transparantie/openheid 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
118	Ronselen, of opkopen van stemmen op grote schaal	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Strafbaarstelling 	

⁸⁵ Zie noot 21

⁸⁶ Zie noot 21

4 Juridische risico's

Dit hoofdstuk omvat de risico's die te maken hebben met het contract tussen BZK en de leverancier van de stemdienst

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
119	BZK stelt de leverancier in gebreke omdat de stemdienst niet kan worden geaccepteerd	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Contract (inclusief SLA) Acceptatietesten Bemiddeling 	<ul style="list-style-type: none"> Leverancier lost gebreken op Schadevergoeding Andere leverancier opdracht geven om stemdienst te leveren

5 Organisatorische risico's

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
	Leverancier van de stembienst				
120	Faillissement leverancier	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Bankgarantie Contract, algemene voorwaarden Intellectueel eigendom stembienst bij BZK 	<ul style="list-style-type: none"> Indien stembienst (bijna) afgerond is, stembienst zelf exploiteren of door andere aanbieder laten leveren
121	Leverancier heeft meer tijd nodig voor afronding stembienst	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Contract, algemene voorwaarden 	<ul style="list-style-type: none"> Meer inzet door leverancier Boete Bemiddeling Ingebrekestelling
122	Personeel leverancier maakt zich schuldig aan fraude, diefstal, nalatigheid of misbruik	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Vertrouwelijkheids- en geheimhoudingsverklaring Antecedentenonderzoek Functiescheiding 	<ul style="list-style-type: none"> Aangifte Opzegging contract Bemiddeling Ingebrekestelling
	De stembienst				
123	Stembienst voldoet niet aan waarborgen en eisen van BZK	G	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Aanbestedingsprocedure Acceptatieprocedure Testen Gebruikersproef 	<ul style="list-style-type: none"> Experiment geen doorgang laten vinden Ingebrekestelling Bemiddeling
	PC- en telefoonstembureau				
124	Voorzitter van het stembureau valt uit	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Instructies voor stembureau hoe te handelen bij uitval Stembureau bestaat uit drie leden 	<ul style="list-style-type: none"> Op basis van Kieswet treedt het tweede lid van stembureau als voorzitter op plaatsvervangende leden
125	Lid van het stembureau valt uit	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Instructies voor stembureau hoe te handelen bij uitval 	<ul style="list-style-type: none"> Op basis van Kieswet treedt een plaatsvervangend lid op

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
				<ul style="list-style-type: none"> • Stembureau bestaat uit drie leden • Er is voorzien in een aantal plaatsvervangende leden 	
	Projectorganisatie BZK				
126	Budgetoverschrijding	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Begroting • Controle 	<ul style="list-style-type: none"> • Aanvraag aanvullend budget
127	Deskundigheid te geconcentreerd	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Interne kennisoverdracht • Vervangingsprocedure 	<ul style="list-style-type: none"> • Terugval op papieren vastlegging van afspraken e.d.
128	Grote afhankelijkheid van voorzieningen	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Ontruimingsprocedures⁸⁷ 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
129	Capaciteit servicedesk onvoldoende	M	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Plan voor opschalen personeel 	<ul style="list-style-type: none"> • Inhuur extra personeel

⁸⁷ Ontruimingsplan

6 Technisch / Operationele risico's

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
130	Communicatieverbindingen tussen stembureau en stemdienst vallen uit	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stembureau huisvesten op dezelfde locatie als stemdienst Indien stembureau niet bij stemdienst is gehuisvest, stembureau alsnog daar naar verplaatsen 	<ul style="list-style-type: none"> Communicatieverbindingen herstellen Indien stembureau niet bij stemdienst is gehuisvest, stembureau alsnog daar naar verplaatsen
131	Toegang van onbevoegden tot locaties waar apparatuur van de stemdienst staat	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Opstelling apparatuur van stemdienst in beveiligde ruimte Bemande receptie Bezoekersprocedure⁸⁸ Controle op beveiliging 	<ul style="list-style-type: none"> Aangifte
132	Onbevoegde toegang tot de programmatuur van de stemdienst ('hacking')	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Beveiligingsmaatregelen Beveiligingsaudits Testen 	<ul style="list-style-type: none"> Afsluiten stemdienst Aangifte Overgaan tot briefstemmen Herstemming⁸⁹
133	(Distributed) Denial of Service attack: (D)DOS-aanval	G	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Detectiemaatregelen 	<ul style="list-style-type: none"> Als (D)DOS-aanval via internet wordt uitgevoerd: afsluiten stemdienst voor internetstemmen, alleen doorgaan met telefoonstemmen De computers waarvandaan de aanval wordt uitgevoerd, kunnen worden geblokkeerd in de firewall ("blacklist")

⁸⁸ Aanmelding vooraf is vereist, legitimatiebewijs, begeleiding naar locatie, logboek

⁸⁹ Zie noot 21

134	Kiezer denkt met de stemdienst te communiceren, doch communiceert met een dienst die de stemdienst imiteert of op de stemdienst lijkt (spoof/man-in-the-middle)	M	• Nee	• Kiezer voorlichten over de wijze waarop het certificaat gecontroleerd kan worden	<ul style="list-style-type: none"> • Internetstemmen afsluiten • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁰
135	Er worden speciale virussen, wormen of trojans ontwikkeld om de stemdienst, of de PC van een kiezer die van de stemdienst gebruik maakt, aan te vallen	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Bescherming van de stemdienst door firewalls en een intrusion detection system • Detectie van virussen, wormen en trojaanse paarden door gespecialiseerde instellingen (bijv Govcert) 	<ul style="list-style-type: none"> • Internetstemmen afsluiten • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹¹
136	De integriteit van de stemdienst is gecompromitteerd, maar dit wordt niet opgemerkt	K	• Ja	• Toepassen van detectiemaatregelen	• Geen – het is immers niet gedetecteerd
137	In de gebruikte standaardsoftware zit computercode die de stemmen of het stemproces manipuleert	K	• Nee	• Testen	<ul style="list-style-type: none"> * Overgaan tot briefstemmen * Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹²
138	In de standaard software zitten (veiligheids-) fouten	M	• Nee	• Toepassen van de laatste versies en patches	<ul style="list-style-type: none"> • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹³

⁹⁰ Zie noot 21⁹¹ Zie noot 21⁹² Zie noot 21

139	De registratie bij BZK waarin de NAW gegevens van de kiezers zijn opgeslagen raakt gecompromitteerd, of functioneert niet	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Registratie is niet gekoppeld aan een netwerk • Toegang tot de registratie is voorzien van een username en password • Maken van een back-up • Afsluiten van een service-contract voor het register 	<ul style="list-style-type: none"> • Terugzetten van de back-up
140	Kiezer wordt tijdens het stemmen via internet geconfronteerd met pop-up advertenties ⁹⁴ met meldingen van politieke aard	K	<ul style="list-style-type: none"> • Nee 	<ul style="list-style-type: none"> • Voorlichting aan de kiezer • De kiezer kan het verschijnen van de pop-ups blokkeren 	<ul style="list-style-type: none"> • De kiezer kan de boodschap negeren • De kiezer kan stemmen via de telefoon
141	Manipulatie van stemdienst door toegang tot source code stemdienst	K	<ul style="list-style-type: none"> • Nee 	<ul style="list-style-type: none"> • Review broncode • Veilige procedure voor code-generatie • Antecedentenonderzoek programmeurs 	<ul style="list-style-type: none"> • Indien tijdig geconstateerd: aanpassing van source code • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁵
142	Overdracht van geanonimiseerde kiezersgegevens van BZK aan de leverancier mislukt ⁹⁶	K	<ul style="list-style-type: none"> • Nee 	<ul style="list-style-type: none"> • Testen 	<ul style="list-style-type: none"> • Opnieuw genereren en/of aanleveren van kiezersinformatie
143	Het terugzetten van de back-up van de stemdienst lukt niet	M	<ul style="list-style-type: none"> • Nee 	<ul style="list-style-type: none"> • Testen 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
144	De lokatie waar de stemdienst is opgesteld is niet toegankelijk	K	<ul style="list-style-type: none"> • Nee 	<ul style="list-style-type: none"> • Vooraf aanmelden van lijst met personen die toegang hebben 	<ul style="list-style-type: none"> • Beheer op afstand

⁹³ Zie noot 21⁹⁴ Plotseling opkomende computerschermen met meldingen; doorgaans advertenties⁹⁵ Zie noot 21⁹⁶ Door bijvoorbeeld onleesbare data

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
145	Configuratiefouten leiden tot niet-correct functioneren (crashes, onjuiste tellingen, etc.)	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Verbandscontroles Code Review 	<ul style="list-style-type: none"> In uitzonderingsgevallen kan software van de stemdienst gecorrigeerd worden Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁷
146	Onachtzaamheid of bedienfouten bij beheerders	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Functiescheiding 4-ogen principe Toezicht 	<ul style="list-style-type: none"> Afhankelijk van de fout kunnen handelingen teruggedraaid worden Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁸
147	Onachtzaamheid of bedienfouten bij leden stembureau	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Functiescheiding 4-ogen principe inclusief bevestiging van cruciale handelingen middels PIN codes 	<ul style="list-style-type: none"> Afhankelijk van de fout kunnen handelingen teruggedraaid worden (tijdelijk onderbreken van de stemdienst kan gecorrigeerd worden; sluiten kan niet gecorrigeerd worden) Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁹
148	Falen van apparatuur	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Dubbel uitvoeren van gevoelige apparatuur Beschikbaarheid reserve apparatuur 	<ul style="list-style-type: none"> Installeren van reserve of vervangende apparatuur

⁹⁷ Zie noot 21⁹⁸ Zie noot 21⁹⁹ Zie noot 21

				<ul style="list-style-type: none"> op locatie Support contracten met toeleveranciers met zeer korte responsrijtijden 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren/ herstemming¹⁰⁰
149	Falen van apparatuur of programmatuur wordt niet (tijdig) gedetecteerd	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> 24 uren beheer op locatie gebruik van geautomatiseerd netwerk- en systeemmanagement systeem die semafoonmeldingen genereert 	<ul style="list-style-type: none"> In uitzonderingsgevallen kan software van de stemdienst gecorrigeerd worden Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren/ herstemming¹⁰¹

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
--	--------	------	------------------	---------------------------------	---------------------------------

¹⁰⁰ Zie noot 21¹⁰¹ Zie noot 21

150	Communicatie tussen stembureau en stemdienst wordt afgeluisterd	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stembureau huisvesten op locatie stemdienst Er worden geen privacy- of anderszins vertrouwelijke gegevens uitgewisseld tussen stembureau en stemdienst Gebruik van versleutelingstechnologieën 	<ul style="list-style-type: none"> Alsnog verhuizen stembureau naar locatie stemdienst
151	Logbestanden worden gemanipuleerd	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Autorisaties zodat beheerders geen schrijfrechten hebben op logbestanden Logbestanden wegschrijven naar separate machine (zgn. loghost) waar separaat toegangsregime geldt. 	<ul style="list-style-type: none"> Raadplegen van het logbestand op de loghost
152	Externe omstandigheden (brand, explosie, etc.) die locatie stemdienst beïnvloeden waardoor stemdienst kapot gaat of gestopt moet worden	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Beveiligingsbeleid en maatregelen tav roken, vuur etc. Fysieke beschermende maatregelen 	<ul style="list-style-type: none"> Brandblusinstallatie

7 Bijlage A Procesbeschrijving

